

مطالعه مردم‌شناسی مراسم، خدمات و تشریفات در حرم امام رضا (ع)

محمد علی شم‌آبادی

عضو هیئت علمی موسسه آموزش عالی علمی-کاربردی جهاد کشاورزی

مقدمه

مشهد مقدس و حرم و حریم رضوی (ع) همه ساله میلیون‌ها زائر و مسافر را از داخل و خارج کشور به خود جذب می‌نماید. آستان قدس رضوی به عنوان اصلی‌ترین و مهمترین سازمانها، دست‌اندرکار ارائه خدمات فراوانی به آنان بوده است. فلذا انجام «مراسم، خدمات و تشریفات» در حرم و حریم رضوی (ع) و در سازمان آستان قدس، موضوعی است زنده، مستمر و با اهمیت برای مطالعات اجتماعی، فرهنگی و مردم‌شناختی.

در این مقاله به طور بسیار فشرده برآنیم تا با کسب شناخت نسبت به سازمان و تشکیلات آستان قدس رضوی در گذشته و حال، ضمن توجه به تغییرات و تحولات در دوره‌های مختلف، «مراسم»، «خدمات» و «تشریفات» را در روابط متقابل و گاه چندجانبه با یکدیگر و نیز با «زوار» و «زیارت» در حرم و حریم رضوی مورد مطالعه قرار دهیم. بررسی معنی و مفهوم «تشریفات» در آستان قدس و تفاوت آن با «تشریفات» در اصطلاح، مطالعه انواع خدمه (خدام، فراشان، دربانان، کفشداران و حفاظ) و درجات متفاوت (تشریف، افتخاری و رسمی)، سلسله مراتب و ضوابط تنبیهی و تشویقی در میان آنها، از جمله اهداف مورد نظر بوده است.

برای انجام این پژوهش مردم‌شناختی، به دلیل اهمیت بالایی مشاهدات عینی و ثبت و ضبط و ارائه مونوگرافی از موضوعات مورد نظر، بر روش ژرفانگر تکیه و تأکید شده است. نگارنده با حضور مستمر و مکرر در انجام هر یک از مراسم و خدمات و تشریفات و یا مشاهده و مطالعه دقیق آنها، از روشهای مشاهده همراه با مشارکت و نیز از روشهای اسنادی و مقایسه‌ای برای دستیابی به سوابق موضوع و مشخص کردن تحولات و تغییرات در طول زمان بهره گرفته است. از نکات و نتایج مهم حاصل از این تحقیق، علاوه بر اطلاعات ارزشمند تاریخی و تحولات و تغییرات مربوط به مراسم، خدمات، تشریفات، به نکات و دستاوردهای زیر می‌توان اشاره نمود:

* تفکیک دو گروه از خدمتگزاران برای انجام امور زائرین و اداره امور آستان قدس:

الف- کارمندان و کارکنان حقوق‌بگیر که در قالب مستخدمین رسمی، قراردادی و یا شرکتهای خدماتی طرف قرارداد آستان قدس در داخل حریم رضوی عمل می‌کنند. تعداد این گروه در حال حاضر حدود ۱۵۰۰ نفر می‌باشد.

ب- گروهی که در محدوده حریم رضوی و از ورودی‌های صحن‌های مختلف، کفش‌داریها و در داخل رواق‌ها و اماکن متبرکه براساس وظایفی که دارند و در متن مقاله به آنها خواهیم پرداخت، عمل می‌نمایند.

* به جز کارکردهای برخی مراسم، خدمات و تشریفات مانند نقاره‌زنی، صفه و... که ارتباط کمتری با نیاز زائرین دارد و ابعاد تشریفاتی آن بیشتر است، اکثر وظایف و خدمات و مراسم، ارتباط مستقیم و تنگاتنگ با حضور زائر و نیازهای عبادی، بهداشتی و روانی آنها دارد، از جمله مراقبت مستمر بر طهارت و نظافت اماکن مطهر، راهنمایی و حل مشکل زوار و...

* مشخص شدن ارتباط میان نیات واقفین از گذشته تا به حال و در قالب «فرهنگ وقف» و «ندورات» خاص و مطلقه با «خدام»، «خدمت»، «مراسم» و

«تشریفات» از دیگر نکات برجسته و نتایج این تحقیق است.

* بررسی کامل و دقیق ۱۳ مورد از مراسم، خدمات و تشریفات که به طور مستمر در طول هر شبانه‌روز، هر هفته و ماه و سال انجام می‌گیرد، از دیگر نتایج این تحقیق است.

* همانطور که از مطالب فوق‌الذکر مشخص می‌شود، میدان این تحقیق محدوده حریم رضوی و جامعه‌مورد مطالعه آن خدمتگزاران به زائرین امام رضا (ع) در داخل حریم و نیز مسئولان و دست‌اندرکاران آستان قدس رضوی برای انجام «مراسم»، «خدمات» و «تشریفات» بوده است.

تجزیه و تحلیل و توصیف نظریه

در این تحقیق با نظر و گذری بر آستان قدس در «گذر زمان»، ضمن پرداختن به سیمای خراسان قدیم، خراسان بعد از اسلام و خراسان امروز، اثرات حکومت امویان و عباسیان بر اندیشه و روان ایرانیان و آنان را پذیرای تشیع نمودن و نیز تأثیر حکومت امام رضا (ع) در ایران قبل از شهادت و تأثیر روضه رضویه بعد از شهادت آن حضرت بر تحولات منطقه‌ای مورد توجه قرار گرفته است، به طوری که پس از زوال و از بین رفتن «شهر طوس» که قبل از شهادت امام رضا (ع) شهری آباد و پررونق بود، مدفن آن حضرت که در بقعه هارونیّه و در کنار قبر هارون الرشید، در قصر حمید ابن قحطبه طائی، در محدوده‌ای میان نوغان و طابران «سناباد»، واقع گردیده بود، بر اثر مهاجرت و سکنی گزیدن علاقه‌مندان و شیعیان امام (ع) و نیز بر اثر تاخت و تاز و غارت و کشتار مردم طوس به وسیله اقوام مهاجم، به شهر و منطقه‌ای آباد و با اهمیت تبدیل شد. در متون تاریخی در این باره چنین آمده است: طوس ناحیه‌ای است و اندروی شهرک‌ها است چون طوران و نوغان و بروغون و... اندر میان کوههاست و به نوغان مرقد مبارک علی ابن موسی الرضا (ع) است و آنجا مردمان به زیارت شوند و هم آنجا گور هارون الرشید است. (مؤتمن،

علی، تاریخ آستان قدس، صص ۱۱-۱۲) ابن خلکان در کتاب «وفیات الاعیان» می‌نویسد: طوس ناحیه‌ای است در خراسان مشتمل بر دو شهر، یکی طابران و دیگری نوغان که دارای هزاران قریه بوده است. این ناحیه چندی پس از ظهور اسلام مفتوح عساکر اسلام گردیده و پس از مدتی مدفن و روضه حضرت رضا (ع) در قریه سناباد که از طوابع نوغان طوس بوده است قرار گرفته و بعداً به نام مشهد نامید شده است. متدرجاً این محل رو به آبادی و عمران گذارده و طوس رو به خرابی و ویرانی نهاده است... (همان منبع).

محمدحسن خان صنیع‌الدوله در کتاب خود «مطلع الشمس» که در عهد ناصرالدین شاه نوشته شده می‌نویسد: شهر مشهد و این مکان مقدس بنیان از برکات مطهره رضویه کسوت قرویت را به دیبای بلدیت و صدره مدنیت مبدل نموده و اصل آبادی قریه سناباد بوده چنانکه در جداول در شرح طوس بدان اشارت رفت در سال دویست و دو یا دویست و سه هجری، چنان که قاضی شمس‌الدین احمد ابن خلکان در وفیات الاعیان گوید: کنز امامت در این محل مخزون و مدفون گشت و این خاک پاک به لوامع اسرار ربوبیت مشحون شد پس سبب آبادی این ناحیه و خرابی طوس روضه مقدسه شمس‌الشموس بود... (صنیع‌الدوله، محمدحسن خان، «شمس‌الشموس»، ص ۷). درباره تغییر نام «طوس» به «مشهد» در منابع و مآخذ مطالب زیادی نوشته شده که در اینجا به ذکر یکی از آنها اکتفا می‌کنیم. نویسنده کتاب «مشهد طوس» از حمدالله مستوفی در اینباره چنین نقل می‌کند: حمدالله مستوفی در سده هشتم هجری (چهاردهم م.) یکی از نخستین کسانی است که از دهکده «سناباد» یاد کرده و آن را به نام «مشهد» خوانده است و از آن گاه سناباد به نام مشهد معروف و زبانزد همگان گردید، ضمن این که خود معتقد است لااقل سه قرن پیش از حمدالله مستوفی، کلمه مشهد معروف بوده و به سناباد اطلاق می‌شده است. (کتاب مشهد طوس، ص ۹۶)

در بخش دیگری از این تحقیق به نحوه اداره امور و مدیریت در آستان قدس

پرداخته ایم، با مروری اجمالی بر دوران نقباء و نقابت که تا قبل از صفویه وجود داشته و دوران «تولیت» که اولین فرد آن توسط شاه طهماسب صفوی منصوب شد و موضوع تولیت عظمائی که از آن شاهان وقت بوده و نواب تولیت که توسط آنها به والیان محلی خراسان سپرده می‌شده، تا تحولاتی که بعد از انقلاب اسلامی صورت پذیرفت و مقام «تولیت عظمائی» آستان قدس توسط امام خمینی (ره) و سپس توسط رهبر معظم انقلاب اسلامی به تولیت فعلی آستان قدس محول گردید، مورد بررسی و مطالعه قرار گرفته اند (شم‌آبادی، همان منبع)، پرداخته ایم. در این رابطه ضمن ارائه استناداتی از سابقه زیارت و زوار و تعداد آنها در دوره زمانی خاص، به قدیمی‌ترین یادداشتی که در کتابخانه حرم مطهر نگهداری می‌شود اشاره نموده ایم و آن دست خط مختصری است مربوط به حدود ۸۰۰ سال پیش که در آن زائری نوشته است که: به حرم شتافتیم، زیارت کردم، شبی را در آنجا بیتوته کردم، کسی نبود. حدود دویست سال بعد از این دوره، شاعری آمده و زیارت کرده و ضمن قصیده ای طی یک بیت آورده است:

چون کعبه پر آدمی ز هر جای چون عرش پر از فرشته هر زمان
مفهوم منطقی این بیت می‌رساند که طی دویست سال تعداد مراجعان به حرم تفاوت زیادی پیدا کرده. (بدایع نگار فضل‌الله، تاریخ مشهد، نسخه خطی، صص ۲۰-۲۶)
تاریخ نشان می‌دهد که ظهور و بروز دولتها، علایق، گرایش‌های اعتقادی و مذهبی و شرایط سیاسی آنها بر آزادی و یا محدودیت زیارت و تعداد زوار و نیز در توجه به توسعه و عمران و یا عدم توجه و گاه تخریب و غارت عمارات و متعلقات و اشیاء نفیسه حرم مطهر، نقش و دخالت داشته است. (همان منبع ص ۱۸۲) در بخش چهارم این تحقیق «خدمه و خدمت» در آستان قدس مورد توجه و بررسی قرار گرفته است چنانکه در خلاصه این مقاله توضیح داده شد، صرفنظر از مجموعه کارکنان و کارمندان در بخشهای اداری، سازمانی و شرکتهای تابعه آستان قدس به جز افراد معدودی که خارج از محدوده حرم رضوی و سازمان اداری آستان قدس مشغول

انجام وظیفه هستند، خادمینی که به طور مستقیم به زائرین امام رضا (ع) خدمت می‌کنند دو گروه هستند: گروهی که حقوق‌بگیر می‌باشند و در بخش‌هایی مثل نگهبانی، حراست، اداره نذورات و... انجام وظیفه می‌کنند. گروه دوم خدمه افتخاری هستند که در پنج گروه خادم، فراش، دربان، کفّاش و حفاظ براساس وظایفی رسمی که دارند، اقدام و عمل می‌نمایند. در این تحقیق این پنج گروه در کانون توجه مطالعات و بررسی‌ها بوده‌اند. خدمه حضرت همواره دارای ارج و منزلت خاصی بوده و هستند. زمانی بخش عمده‌ای از اداره امور آستان قدس توسط آنان انجام می‌گرفته است. (ارجوع شود به تشکیل هیئت متحده خادم و موضوع قروض آستان قدس، در بخش ضمائم مقاله به نقل از کاویانیان، حاج محمد، شمس‌الشموس یا تاریخ آستان قدس رضوی صص ۱۰۳-۹۹)

آشنایی با خدمه آستان قدس

در داخل حریم رضوی، پنج گروه به زائرین علی بن موسی الرضا (ع) افتخاراً خدمت می‌کنند. براساس آیین نامه خدمت در آستان قدس که خود بیانگر ساختار و وظایف شکل گرفته عملی و متعارف خدمه حضرت در سال‌های طولانی و بعضاً در دهه‌ها و شاید چند قرن گذشته باشد، خدمه افتخاری حضرت در عشق به ولایت و امامت و تقرب جستن به ساحت مقدس امام هشتم (ع) مشترک هستند. لکن در گروه‌هایی چون دربانان و کفشداران که از فضا‌های مراسمات و تشریفات دور هستند، شاید خلوص و صفات باطنی بیشتری برای خدمت وجود داشته باشد. هر چند از نظر نوع وظایف و یا از نظر مکان و محدوده انجام وظایف، طبق آیین نامه مزبور، تفاوت‌های جزئی و یا کلی به چشم می‌خورد. در جدول صفحه بعد به طور اختصار به معرفی پنج گروه پرداخته ایم.

جدول معرفی نوع و وظایف خدمه افتخاری:

نوع خدمه	وظایف اجمالی خدمه	مکان انجام وظایف
خادم	شرکت در خدمات و مراسم، تحویل کشیک، جاروی رواقها، تطهیر اماکن، تحویل کشیک، صُقه، راهنمایی زائرین، شمع گردانی، تحویل سال نو و...	رواقهای اطراف حرم، محل برگزاری برخی مراسم
فراش	شرکت در کلیه وظایف خدام بجز مراسم صُقه	رواقهای دورتر از اطراف حرم مطهر و رواق دارالحفاظ برای مراسم صُقه
حفاظ	قرائت قرآن کریم در ساعات و مکانهای مقرر، قرائت قرآن و خطبه در مراسم صُقه	رواقهای اطراف حرم مطهر و رواقهای دارالحفاظ برای مراسم صُقه
دربان	ایستادن در جلوی درهای ورودی صحنهای حرم مطهر با عصای نقره ای که در دست می‌گیرند، راهنمایی زوّار، جاروی دسته‌جمعی صحن، مراقبت بر طهارت صحن	درهای ورودی صحن‌ها و صحن‌های حریم رضوی
کفشدار	تحویل گرفتن و تحویل دادن کفش زائرین، مرتب کردن قرآن‌ها و کتب ادعیه و مهرهای نماز در قفسه‌ها، شرکت در برخی مراسم طبق آئین‌نامه مربوط	کفش‌داریها که در جلوی درهای ورودی رواقها و راهروهای منتهی به آنها قرار دارد، داخل رواقها بر کتب ادعیه و قرآن‌ها

چنانکه از نوع وظایف و مکان انجام وظایف مشخص می‌شود اگر حرم مطهر امام هشتم (ع) را در کانون چند دایره متحدالمرکز به مرکزیت مضجع شریف آن حضرت تصور کنیم، خدام و حفاظ در نزدیک‌ترین رواقها به آن خدمت می‌کنند. مدار بعدی از نظر مکان خدمت به فراشها و مدارهای بعدی به ترتیب به کفشدارها و دربانان مربوط و متعلق می‌باشد.

هر کدام از این پنج گروه دارای سه درجه تشریفی، افتخاری و رسمی هستند که بر هر یک از این درجات، حقوق و تکالیف خاصی مترتب است. علاوه بر شرح مختصر هر گروه از خدمه، حقوق و تکالیف آنها در جدولی در پایان مقاله ضمیمه شده که بیانگر تشابهات و تفاوت‌های آنان است.

تعاریف، درجات و سازمان کاری خدمه

کاربرد القاب، عناوین، اصطلاحات و تعاریف در آستان قدس در گذشته جایگاه ویژه‌ای داشته است.

علی‌رغم حذف بخش عمده‌ای از آنها که با ابلاغ و اقدام مرحوم اسدی و در زمان حکومت رضا شاه صورت گرفت، هنوز هم واژه و لغات و اصطلاحات زیادی در فرهنگ و سازمان کاری خدمه آستان به کار می‌رود.

تعریف خدمت: در بند الف ماده یک آیین‌نامه خدمت در اماکن متبرکه در آستان قدس، تعریف «خدمت» چنین آمده است: خدمت عبارت است از انجام وظیفه در کمال اخلاص و ارادت و به قصد قربت به مدت و ترتیب مقرر. در این آیین‌نامه برخی موضوع و مصادیق «خدمت» در میان خدمه آستان قدس عبارتند از:

۱- مراقبت بر تطهیر اماکن متبرکه: وقتی مکانی و یا موضعی در حرم مطهر و یا رواقها و اماکن و متبرکه نجس و یا منتجس می‌شود، خدام و فراشان، عمل تطهیر آن را «خدمت» می‌گویند. وقتی ندائی می‌رسد که «خدمت هست» یعنی ضرورت و کار تطهیر پیش آمده است.

۲- غبارروبی (جاروی دسته جمعی): که در رواقها و اماکن متبر که صورت می‌گیرد «خدمت جارو» گفته می‌شود.

۳- غبارروبی فوق ضریح مطهر: به عمل خاص و جمعی که توسط رئیس هر کشیک در صبح هر روز صورت می‌گیرد، «خدمت فوق ضریح» می‌گویند.

۴- نقاره زدن: نقاره‌چیها به عمل «نقاره زدن» در اوقات مقرر خدمت می‌گویند.

۵- قرائت قرآن: به قرآنی که توسط حفاظ در اوقات مقرر خوانده می‌شود، «خدمت» گویند.

۶- کفشداری: در کفشداریها به انجام تحویل و تحوّل کفش زائرین «خدمت» اتلاق می‌شود.

۷- اذان و مناجات: برای مؤذنهاى حریم رضوی، از ادای «اذان و مناجات»، به «خدمت» تعبیر می‌شود.

خادم و دو مفهوم آن:

در میان کارکنان و خدمه آستان قدس، «خادم» دو معنا و مفهوم دارد: در معنای عام، مصطلح و غیررسمی آن به کلیه اعضاء پنج گروه خادم، فراشان، کفشدارها، دربانها و حفاظ «خادم» گفته می‌شود. «خادم» در معنای خاص آن به یک گروه از پنج گروه فوق‌الذکر اتلاق می‌شود.

درجات و سلسله مراتب در میان خادم:

در ماده ۲ فصل دوم (مقررات عمومی) از آیین‌نامه خدمت در آستان قدس چنین آمده است: درجات خدمت عبارت است از تشرّفی، افتخاری و رسمی. تفاوت درجات هم در نحوه انجام تکالیف و هم در برخی مزایا و حقوق متعلقه تجلی می‌یابد.

خدمه و خدمت رسمی: دو نوع «خدمه رسمی» وجود دارد:

۱- کسانی که «خادم بودن و خدمت» را براساس مقررات در آیین‌نامه خدمت در اماکن متبر که از اسلاف و اجداد خود به ارث برده‌اند. لذا این نوع افراد «خادم موروثی» هستند. مواد ۵ و ۶ در آیین‌نامه مزبور، شرایط احراز برای خدمت موروثی

را به طور کامل شرح داده است. (شم‌آبادی، همان، ص ۸۹) کسانی که در زمان تصویب آیین‌نامه مزبور دارای خدمت موروثی بوده‌اند و یا از آن پس ملک یا مستقلاتی را وقف آستان قدس نموده‌اند، مشمول «خدمت رسمی» می‌شوند.

۲- کسانی که از میان خادمین تشرّفی و افتخاری با انجام وظایف قابل قبول و برجسته توسط تولیت آستان قدس مورد تشویق و ارتقاء قرار گیرند. خدمت تشرّفی و افتخاری قبل از انقلاب اسلامی هم وجود داشته لکن به رسمی ارتقاء نمی‌یافته‌اند، ولی در بعد از انقلاب در زمان تولیت عظمائی حجت‌الاسلام والمسلمین واعظ طبسی این قاعده و امکان تحقق یافته است. البته این نوع خدمت رسمی حالت موروثی پیدا نمی‌کند.

خدمه و خدمت افتخاری:

تعریف: خدمه افتخاری کسانی هستند که از مزایای مقرر در آیین‌نامه خدمت در آستان قدس استفاده می‌کنند، بدون آنکه خدمت آنها به ارث قابل انتقال باشد. (آیین‌نامه براساس آنچه به طور اجمالی پیرامون جایگاه، حقوق و تکالیف خدمه تشرّفی، افتخاری و رسمی «موروثی و غیررسمی» بیان شد. جدول ضمیمه در پایان مقاله نشان دهنده نوع خدمه، درجات، امتیازات متعلقه و تکالیف آنان می‌باشد. (آیین‌نامه خدمت در اماکن متبرکه، همان، ص ۷) خدمه افتخاری موظف هستند که در ساعات مقرر در هر کشیک یا در مواقعی که توسط رئیس خدمه، معاون او و یا سرکشیک برای مواقع خاص فراخوانده می‌شوند، به انجام وظایف محوله بپردازند.

خدمه و خدمت تشرّفی:

تعریف: خدمه تشرّفی کسانی هستند که مزایای مادی ندارند و خدمت آنها از طریق ارث قابل انتقال نیست. (آیین‌نامه خدمت، همان، ص ۷) خدمه تشرّفی و افتخاری در صورتی که شش ساعت در هر کشیک خدمت نمایند می‌توانند از یک نوبت غذای گرم مهمانسرای حضرت استفاده نمایند. همچنین براساس آیین‌نامه

خدمت تشریفی، در صورتی که حداقل ۱۰ سال سابقه خدمت قابل قبول داشته باشند با رعایت مقررات مندرج در آیین‌نامه خدمت، ممکن است به خدمت افتخاری ارتقاء یابند. (همان، ص ۹) در برخی گروه‌های خدمت افتخاری مانند دریانها و کفشدارها، «خدمت آزمایشی» برای افرادی که جدیداً به خدمت مشرف می‌شوند به مدت شش ماه اجرا می‌شود. پس از شش ماه و در صورت تأیید توسط مسئول بخش و گزارش به اداره خدمه جهت صدور حکم به عنوان کفشدار و دریان تشریفی یا افتخاری معرفی می‌شود.

کشیک در حرم مطهر و اماکن متبرکه:

تعریف: کشیک در لغت به معنی نوبت، نگاهبانی، مراقبت و پاس است. در آستان قدس کشیک، چهارچوب زمانی است که هر پنج گروه خدمه در حریم رضوی در آن به فعالیت و انجام خدمت می‌پردازند و آن مدتی است که از حدود طلوع آفتاب در هر صبح شروع و به صبح روز بعد در همان وقت و ساعت ختم می‌شود. (همان منبع، ص ۸) کشیک نویس یعنی «نوبت نویس» و در آستان قدس از مشاغل بوده است. ضمن اینکه در سازمان اداری و کاری آستان قدس کشیک، جایگاه ویژه و برجسته‌ای داشته و مهمترین چارچوب زمان‌بندی و سازماندهی فعالیت و خدمت خدمه را تشکیل می‌دهند. نحوه و روال انجام وظایف خدمه حریم رضوی در قالب خدمت افتخاری، آنان را از دیگر کارمندان و کارکنان آستان قدس و نوع «نوبت کاری»، «شیفت» و «کشیک» در دیگر سازمانها و ادارات مستثنی می‌سازد. قبل از انقلاب اسلامی تعداد پنج کشیک وجود داشته و قبل از پنج کشیک (حدود ۸۰ سال قبل از آن) سه کشیک وجود داشته است، لکن در سال ۱۳۶۵ به علت مشکلاتی که در میان خدام وجود داشت، و وجود مشتاقان فراوان برای خدمت در آستان مقدس امام رضا (ع) و نیز نیاز به خدمت بیشتر به خاطر توسعه اماکن متبرکه جدید، براساس مصوبه هیات امناء و تأیید تولیت آستان قدس رضوی، تعداد کشیکها از ۵ به ۸ تغییر کرد. (شم‌آبادی، همان منبع، صص ۹۵-۹۳)

سلسله مراتب در کشیک:

رعایت ضوابط و مقررات توسط خدمه کشیکها، علاوه بر مبنا و جنبه اقتصادی و با عشق به تقرّب الهی و امام رضا (ع)، براساس آیین نامه خدمت در آستان قدس رضوی صورت می‌گیرد. هر کشیک دارای یک سر کشیک، یک معاون و یک ناظم می‌باشد. (آیین نامه خدمت، همان، ماده ۸، ص ۱۲) سر کشیک و معاون کشیک برای مدت سه سال به موجب حکم مقام تولیت آستان قدس منصوب می‌شوند. براساس تبصره این ماده، حکم انتصاب ناظم هر کشیک بنا به پیشنهاد سر کشیک و پس از تأیید معاون اماکن متبرکه، از سوی قائم مقام تولیت آستان قدس برای مدت دو سال صادر می‌شود. (همان منبع) نکته قابل توجه در رابطه با سر کشیکها و معاونین آنها این است که بعد از انقلاب اسلامی کلیه سر کشیکها و معاونین آنها از میان علماء و روحانیون تعیین و منصوب شده‌اند و به عبارت دیگر سر کشیک غیرروحانی وجود ندارد. (شم‌آبادی، همان منبع، صص ۹۶-۹۷) رئیس اداره خدمه آستان قدس در هنگام مصاحبه حضوری برای انجام این تحقیق (پیاپی شده از روی نوار کاست) تعداد خدمه پنج کشیک را در سال ۱۳۶۵، یک هزار نفر بیان نمود. براساس آمار اخذ شده در اسفندماه ۱۳۷۳ از اداره خدمه، تعداد کل خادم، فراش، دربان، کفشدار و حفاظ ۳۵۰۳ نفر بوده است. در کنار این تعداد خدمه افتخاری، جمعاً ۳۰ نفر کارمند حقوق بگیر در بخشهای خدام (۴ نفر)، فراشها (۱ نفر)، دربانان (۱۵ نفر) و کفشدارها (۱۰ نفر) مشغول به کار بوده‌اند. (شم‌آبادی همان، ص) در تاریخ جمعه ۱۳۸۰/۱۰/۷ که نگارنده در کشیک ششم توفیق حضور و خدمت داشتم، آخرین آمار خدمه افتخاری را به شرح زیر از کامپیوتر اداره خدمه اخذ و ثبت نمودم: کفشدار: ۱۸۲۴ نفر، دربان: ۱۰۳۴، خادم: ۹۹۲ نفر و فراش: ۳۲۵ نفر. در همین حال طبق اظهار همان منبع، تعداد کارمندان و کارکنان رسمی و قراردادی حقوق بگیر در داخل اماکن متبرکه و در محدوده حریم رضوی ۱۵۰۰ نفر گزارش شد.

نوع‌شناسی (تیپولوژی) شغلی خدمه کشیک‌ها:

اسناد و مدارک تاریخی گویای این مطلب است که خدام افتخاری امام رضا (ع) از قدیم جایگاه برجسته و محترمی در دستگاه و سازمان حریم و آستان قدس رضوی داشته و دارند. در طومار علیشاهی در انتخاب خدمه حضرت از میان اعظام سادات و افخم نجبا، تأکید و به دلیل همین جایگاه رفیع و منزلت بالا، اشخاص از طبقات مختلف اهالی به منظور تقرب و بستگی به دربار حضرت رضا (ع) افتخاراً در سلک خدمه، خدمت می‌کرده‌اند (مؤتمن، علی، تاریخ آستان، ص ۲۰۲) خدمه رسمی، افتخاری و تشریفی در گروه‌های پنج‌گانه فوق مجموعه‌ای هستند از اقشار مختلف با مشاغل متنوع به طوری که از عادی‌ترین عناوین شغلی تا برجسته‌ترین سطوح تخصصی، علمی و اجرایی و مدیریتی و از نظر سطح درآمد و وضعیت اقتصادی، از افراد بسیار متمول تا افراد بسیار معمولی وجود دارند. برای مثال برخی از این عناوین در کشیک ششم که نگارنده همه ساله با آنها مأنوس و محشور بوده بدین شرح است: چند نفر روحانی از سطح معمولی تا افراد دارای پستهای کلیدی، علاف، فرش فروش، لبنیات فروش، کارگر فروشگاه لوازم صوتی و تصویری، تاجر قماش، پانسیون‌دار (پدر شهید)، بازنشسته اداری، راننده لوکوموتیو، تراشکار، مدیر عامل یک شرکت هواپیمایی، مداح اهل بیت، سرهنگ بازنشسته و... چنین ترکیبی جز بر محور صفای باطن و عشق سرشار آنان به ساحت مقدس امام رضا (ع) قابل توجیه نیست. اوج زیبایی و همکاری معنوی این افراد در مواقعی که انجام «خدمت» مطرح می‌شود مانند طهارت مواضع نجس شده و یا جارو کشیدن که بر یکدیگر سبق می‌گیرند و یا در کمال صفا و صمیمیت با هم کار می‌کنند، بیشتر تجلی می‌یابد. (شم‌آبادی، صص ۱۰۳-۱۰۲)

اهم وظایف خدمه افتخاری آستان قدس

وظایفی که خدمه موظف به انجام آنها هستند و در آیین نامه خدمت آستان قدس

نیز درج گردیده است، به طور اجمالی به شرح زیر هستند:

الف - حفظ نظافت، طهارت و پاکیزگی رواقها و بیوت متبر که، که در داخل رواقها توسط خدام و فراشها، و در صحنها توسط دربانها صورت می‌گیرد.

ب - حضور در رواق مبارک دارالحفاظ و شرکت در مراسم صقه هر صبح و شام، با این توضیح که شرکت در مراسم صقه فقط وظیفه خدام و حفاظ می‌باشد و دربانان، کفشداران و فراشها در آن شرکت نمی‌کنند.

ج - حفظ نظم و تأمین محیط آرام در بیوت متبر که و راهنمایی لازم به زائرین با رعایت اخلاق اسلامی. این مهم بیشتر توسط دربانان، خدام و فراشها صورت می‌گیرد.

د - تحویل گرفتن و تحویل دادن کفش زائرین در کفشداریهای داخل حریم رضوی که در مدخل رواقها قرار دارند. (این وظیفه بر عهده کفشدارها است).

ه - مرتب کردن کتب ادعیه و قرآن‌ها در قفسه‌های متعدد که جزو وظایف کفشدارها در مواقع استراحتشان صورت می‌گیرد.

و - ایستادن در جلو درب ورودی صحنهای مختلف با در دست گرفتن عصای نقره‌ای. (این کار توسط دربانها صورت می‌گیرد)

ز - طهارت و تنظیف صحنهای مبارک که به وسیله دربانها اقدام می‌شود. (توضیح این که مدتی است با استفاده از ماشینهای تنظیف برقی برای نظافت، شستشو و جاروی صحنهای مختلف در کنار جاروی دسته جمعی دربانها، استفاده می‌شود).
ح - قرائت قرآن و قرائت خطبه توسط حفاظ در مراسم صقه در صبحها و بعد از نماز عشاء در طول سال.

ط - حضور در مراسم ویژه در طول سال که برای آنها تمامی خدمه در کشیکها فراخوانده می‌شوند مانند ایام شهادت رسول گرامی اسلام (ص) و سالروز شهادت امام رضا (ع) و نیز ساعات حلول سال جدید و... که به دلیل ازدحام بیش از حد زائران، نیاز به خدمه بیشتری می‌باشد.

ی - حضور در مراسم شمع گردانی و خطبه خوانی که در چند شب خاص اول سال انجام می‌شود. (در بحث مراسم توضیح داده خواهد شد)

ک - شرکت در مراسم تحویل کشیک بعد از مراسم صفت صبح که حضور برای تمامی خدمه بجز کفشدارها الزامی است.

ل - امضاء دفتر حضور و غیاب پس از انجام خدمت در صبح، ظهر و شب هر کشیک

م - و ...

بر اساس مشاهدات عینی نگارنده که سالها افتخار خدمت در میان خدام حضرت را داشته و دارد، مصاحبه با مسئولان ذیربط در آستان قدس و خدام دارای سوابق خدمتی طولانی و نیز بررسی اسناد و مدارک مختلف سه گروه «خدمات»، «مراسم» و «تشریفات» از نظر شکل، آداب و نحوه انجام، ضمن داشتن مشابهت‌هایی که وجود کار جمعی، نظم و ترتیب، قداست و احترام و ... از ویژگیهای برجسته آنها است، تفاوت‌های بارزی نیز با هم دارند. در برخی موارد و موضوعات، «خدمات» و «مراسم» از نظر اهداف، وظایف و ارتباط آنها با نیاز زائرین مشابهت‌ها و همپوشانی‌هایی (overlap) دارند. در مواردی هم میان «مراسم» و «تشریفات» چنین حالتی وجود دارد. با دسته‌بندی انواع مراسم، خدمات و تشریفات، سعی شده است تا تفاوت‌ها و تفکیک‌ها بر طبق مصادیق عملی مورد توجه قرار گیرند:

خدمات

از میان فعالیتهایی که به مناسبت‌های مختلف و یا براساس وظایف خدمه در محدوده حريم رضوی صورت می‌گیرد، مواردی که در گروه خدمات جای می‌گیرند به شرح زیر می‌باشند:

مراقبت بر طهارت حرم مطهر و اماکن متبرکه:

با توجه به حضور جمعیت، از خردسالان تا مردان و زنان کهن سال، در طول هر

شب و روز و در هر کشیک بسته به ازدحام و یا خلوتی جمعیت در اماکن متبر که، موضوعی از حرم و اماکن متبر که به وسیله خون آلودگی به هر دلیل، ادرار و یا مدفوع خردسالان و کودکان همراه زوار، منتجس می‌شود، لذا به خدام و فراشها اطلاع می‌دهند تا با وسایل و روشهای خاص خود آن نقاط را طاهر کنند. خدامی که در بیت خدام در حال آماده‌باش نشسته‌اند در ترکیب دو تا چهار نفر، برای تطهیر اقدام می‌کنند. عمل تطهیر با استفاده از ابزاری همچون شیلنگ بلند، سرشیر فلکه آب، سطل پلاستیکی، ابرهای اسفنجی نازک (برای جمع‌آوری کردن آبها)، سطل پلاستیکی، تشت مسی، کاردک فلزی و تخته مشبک ضخیم و پایه‌دار (برای قرار دادن در زیر فرشهای طاهر شده) انجام می‌شود. (شم‌آبادی، همان، ۱۲۴). خدام و یا فراشها پس از رفع عین نجاست، با وصل کردن شلنگ به نزدیک‌ترین شیر آب، بر موضع نجس شده آب‌کُمر گرفته و آنجا را تطهیر می‌کنند. عمل‌کر گرفتن از قدیم الایام، حتی زمانی که سیستم و شبکه لوله‌کشی آب وجود نداشته، با استفاده از مخزن بزرگی که در مسجد گوهرشاد تعبیه شده بود، صورت می‌گرفته است. با توجه به جایگاه طهارت در فقه شیعه، کارکرد این «خدمت» در محیط پرفت و آمد و پرازدحام و زائرینی که از اقصی نقاط داخل و خارج کشور می‌آیند بسیار حائز اهمیت و مایه آرامش روانی و عبادی آنها می‌باشد. (برای شرح کامل این خدمت رجوع شود به: شم‌آبادی، همان، ص ۱۲۷-۱۲۳)

خدمت غبارروبی (جاروی دسته‌جمعی):

حفظ نظافت و پاکیزگی صحنها، رواقها و دیگر اماکن متبر که، یکی از وظایف رسمی خدام، فراشها و دربانان است. به طوری که نظافت در صحنها بر عهده دربانان و در داخل حرم مطهر، رواقها و راهروها بر عهده خدام و فراشها گذارده شده است. زمان جاروی دسته‌جمعی هر روز صبح (بعد از تحویل گرفتن کشیک از خدمه روز قبل)، ظهرها بعد از اقامه نماز ظهر و عصر و شبها بعد از مراسم صقه صورت می‌گیرد. در مواقع ازدحام بیش از حد جمعیت و یا برگزاری دعای کمیل و یا

دعای ندبه در بخشهایی از اماکن متبرکه، ممکن است در زمان انجام جارو، براساس تشخیص رئیس کشیش و یا معاون وی تغییر مختصری صورت گیرد. برای انجام خدمت جارو معمولاً خادم به دو گروه تقسیم می‌شوند. یک گروه با هدایت رئیس کشیک و یک گروه هم با هدایت معاون وی، بخشهای مردانه و بخشهای متعلق به خانمها را جارو می‌کنند. مداحی توسط مداحان حاضر در کشیک، ذکر صلوات و دعا به ویژه در اواخر این خدمت، بر شکوه، قداست و عظمت این خدمت می‌افزاید. انجام نظافت اماکن متبرکه در کسوت خادم و با احترام و ترتیبات خاص را می‌توان از کارکردهای کاربردی و تشریفاتی و معنوی این خدمت دانست.

رابطه مردم با خدمه در حال انجام خدمت جارو:

از زیباییهای معنوی که در حین انجام این خدمت بسیار زیاد ظهور و بروز می‌یابد، درخواست ملتسمانه زائرین برای گرفتن جارو و چند دست و شانه جارو کردن است. برای مردهای متقاضی، اغلب توسط خادم برای چند ثانیه اجابت می‌شود. لکن جارو به خانمها داده نمی‌شود و با این جمله که: «شما نیت کنید، من برای شما جارو می‌زنم» توسط خادم به آنها آرامش معنوی داده می‌شود. (برای شرح کامل این خدمت رجوع شود به: شم‌آبادی، همان، صص ۱۱۴-۱۱۰)

خدمت فوق ضریح مطهر:

«خدمت فوق ضریح مطهر» خدمتی است که هر روز صبح و در طول سال انجام می‌گیرد و آن عبارتست از بالا رفتن رئیس کشیک و در صورت غیبت وی، معاون وی از کرسی مخصوص (چهار پایه‌ای بلند) برای جمع‌آوری پارچه‌ها، بسته‌ها، البسه، نقل و نبات بسته‌بندی شده و... که زوار به قصد متبرک کردن، آنها را بر بالای ضریح مطهر انداخته‌اند. سرکشیک به همراه چند تن از خادم و فراشها، این خدمت را انجام می‌دهند. پس از آنکه ابزار و لوازم ضروری آماده شد (شامل: کرسی، دوشاخه بزرگ، جارویی که از پر نرم طاووس ساخته شده،

کیسه‌های بزرگ برای جا دادن نذورات فوق ضریح در آن و... با مستقر کردن کرسی در گوشه‌ای نزدیک ضریح مطهر، رئیس کشیک از نردبان آن بالا رفته و روی آن می‌ایستد، سپس به جمع‌آوری اقلام فوق الذکر پرداخته، آنها را به درون کیسه‌هایی که توسط خدام، آماده نگاه داشته شده می‌ریزد. پس از جمع‌آوری نذورات و جارو و گردگیری کردن بخشهایی از فوق ضریح مطهر که در دسترس است، به عنوان آخرین اقدام، گلدانی از گل‌های طبیعی که به شکل بسیار زیبایی تنظیم گردیده و از روز قبل در بالای ضریح مطهر بود، با گلدانی جدید و تازه‌تر جایگزین می‌شود. همین عمل بر سر گوشه‌ی دیگر ضریح مطهر صورت می‌گیرد. این خدمت معمولاً صبح‌ها از اواسط انجام خدمت غبارروبی و جاروی دستجمعی توسط رئیس کشیک و تعدادی از خدمه صورت می‌گیرد (برای شرح کامل این خدمت: ر. ک به: شم‌آبادی، همان، صص ۱۲۲-۱۱۹) از قدیم‌الایام کرسی در خدمت فوق ضریح مطهر دارای اهمیت خاصی بوده و هر کس مجاز به بالا رفتن از آن برای انجام خدمت فوق ضریح نبوده است. برای مثال زمانی «شجاع التولیه می‌خواست برود بالای کرسی ولی خدام جلوی او را گرفتند و نگذاشتند بالا برود» (نقل از: مصاحبه حضوری نگارنده با مرحوم حاجی رئیس زاده خادم ۹۶ ساله). «تبرک جستن» و «نذر»، ابعاد اعتقادی و ارزشی زائرین، ترتیبات خاص برای انجام خدمت که در طول دهه‌های متمادی صورت می‌گرفته و توجه به متعلقات زائرین و بازگرداندن آنها به صاحبانش، از ابعاد و کارکردهای برجسته خدمتی، مراسمی و تشریفاتی این خدمت مقدس به شمار می‌رود.

خدمت شستشوی حرم مطهر:

برای تنظیف حرم مطهر و رواق‌های همجوار و منتهی به آن، با تصمیم و ابلاغ رئیس اداره خدمه، هفته‌ای دو بار شستشوی حرم مطهر انجام می‌شود. زمان شستشو در طول هفته معمولاً متغیر است و به طور ثابت در روز و ساعت معینی انجام نمی‌شود. یکی از دلایل مهم متغیر بودن زمان، نامشخص بودن آن برای

زوار و خدمه کشیکها است زیرا در غیر این صورت جمعیت زیادی از قبل در اطراف ضریح مطهر مستقر می‌شوند و خارج کردنشان از رواقها مشکل‌تر خواهد بود. در گذشته و قبل از انقلاب اسلامی این کار شب هنگام و بعد از بستن درهای حرم مطهر انجام می‌شده فلذا به عنوان خدمتی دارای عنوان و ابعادی که در حال حاضر وجود دارد، نبوده است. در انجام تحقیق، نگارنده در منابع مختلف مطلبی در این باره نیافت. این خدمت در حال حاضر گاه صبحها، بعضی هفته‌ها در بعد از ظهر و برخی مواقع هم شب هنگام انجام می‌شود. افراد شرکت کننده در خدمت شستشوی حرم مطهر خدام، فراشان و در حد محدودی تعدادی از کفشداران کشیک روز می‌باشند. برای انجام خدمت ابتدا با قفل‌هایی که از قبل آماده شده درهای رواقهای اطراف ضریح مطهر بسته می‌شوند. سپس با نیمه باز کردن در نقره‌ای و در پایین پای حضرت، زوار مرد و زن به رواقهای بیرون از اطراف ضریح مطهر هدایت می‌شوند. هنگامی که اکثریت زائرین خارج می‌شوند با آوردن وسائل شستشو که عبارتند از: تی‌های پلاستیکی، جارو، شیلنگ پودر و مایع شوینده، ابرهای اسفنجی نازک و... خدمت شروع می‌شود. در دقایق پایانی خدمت پارچه‌ها و نخ‌هایی که توسط زائرین به پنجره‌های ضریح مطهر گره زده شده‌اند توسط خدام و به وسیله برنده‌هایی مانند چاقو کنده می‌شوند. اجرای مداحی و نثار صلوات بر محمد (ص) و آل محمد (ص)، زمزمه خدام و التجاء آنها به مضجع شریف امام هشتم (ع) از لحظات و نمودهای زیبا و عاشقانه این خدمت است.

انجام سریع خدمت مورد توجه و تأکید رئیس اداره خدمه، سر کشیک و خدام است زیرا زائرین مشتاق در پشت پنجره‌ها و در حالی که بی‌صبرانه، خدمت را مشاهده می‌کنند، منتظر بازگشایی درها هستند (برای شرح کامل این خدمت، ر.ک. به، شم‌آبادی، همان منبع، ص ۱۷۲-۱۶۹)

مراسم تحویل (تعویض) کشیک:

خدمه هر کشیک، در روز و نوبت کشیک موظف خود، طی مراسم و تشریفات

خاصی، «خدمت» را از خدمه کشیک روز قبل تحویل می‌گیرند. این مراسم همه روزه و حدود ساعت بعد از طلوع آفتاب در رواق معروف به گنبد حاتم خانی و دارالسعاده که روبروی در پایین پای مبارک (ضلع شرقی ضریح مطهر) واقع است، انجام می‌شود. در مواقع و ایام شلوغی و کثرت زوار، انجام مراسم به یکی از رواقهای دورتر از حرم مطهر مانند دارالذکر و یا دارالولایه منتقل می‌شود. برای انجام مراسم تحویل کشیک، رؤسا، معاونین، روحانیون، خدام، فراشها و دربانان هر کشیک به ترتیب در طرفین پایین پای مبارک به طور ایستاده و منظم می‌ایستند به طوری که خدمه دو کشیک، جز نقاط اتصال دو گروه در ابتدا و انتهای هر صف، روبروی هم و به فاصله عرض رواقها بر جای خود قرار می‌گیرند. در این موقع معاون سرکشیک تحویل دهنده (روز قبل) که روحانی می‌باشد، با صدای رسا و به طور شمرده خطبه‌ای معین را (مؤتمن، علی، ص ۲۲۳) مبنی بر ستایش پروردگار متعال و ثنای ائمه اطهار (ع) و تأکید بر اسامی مقدس حضرت ولی عصر (عج) (دوبار) و نام امام هشتم (ع) (دو بار) و طلب مغفرت برای عموم مسلمین و به جای آوردن سجده شکر در انتها، مراسم خطبه را به پایان می‌رساند. سپس رئیس، معاون و خدمه کشیک روز قبل با رئیس، معاون و خدمه کشیک تحویل گیرنده در حالی که مصافحه می‌کنند (با هم دست می‌دهند) و عبارت سلام علیکم را که در عربی معنی و مفهوم خداحافظی هم دارد، ادا می‌نمایند. پس از آنکه میان تمامی خدمه دو کشیک این عمل صورت می‌گیرد، خدمت کشیک روز قبل خاتمه یافته و برای امضاء دفتر به اداره خدمه مراجعه نموده و سپس از حرم و حریم رضوی خارج می‌شوند. کشیک تحویل گیرنده نیز از این زمان خدمات خود را با انجام جاروی دسته‌جمعی، خدمت فوق ضریح مطهر، مراقبت برای طهارت اماکن متبرکه و ... آغاز می‌نمایند. این مراسم از آغاز تا پایان حدود ۳۰ دقیقه به طول می‌انجامد. از کارکردهای این مراسم: تأکید بر نظم، دقت و تقویت صفا و صمیمیت میان خدام و انعکاس پرشکوهِی از خاتمه و شروع کار خدمه نزد زائرین و در فضای حریم

رضوی را می‌توان نام برد. نگارنده در منابع خیلی قدیمی مانند شمس‌الشموس، مشهد طوس و... درباره این نوع خدمت مطلبی را نیافتم لکن افرادی چون علی مؤتمن و احتشام کاویانیان که خود از خدام حضرت بوده‌اند و کتابهایی را هم تدوین و تالیف نموده‌اند، به طور بسیار مختصر از این مراسم نام برده‌اند.

چنانکه ملاحظه می‌شود ابعاد تشریفاتی این مراسم چشمگیر می‌باشد و بُعد خدماتی آن برای زائرین موضوعیت ندارد. (برای شرح کامل ر.ک، به: شم‌آبادی ص ۱۰۹-۱۰۷)

مراسم و تشریفات صقه

همه روزه و در طول هر صبح و شام، مراسم ویژه‌ای که جزو وظایف خدمه آستان قدس می‌باشد و در رواق دارالحفاظ انجام می‌شود، صقه نامیده می‌شود. در کتب و منابع قدیمی پیرامون این مراسم ذکر نشده و حتی در آثار و نوشته‌های معاصر و دهه ۴۰ تا ۸۰ هم مطلب خاصی در این باره مشاهده نگردیده است. در کتاب شمس‌الشموس یا انیس النفوس که از کتب معتبر درباره تاریخ آستان قدس است، ضمن توضیح پیرامون به هم خوردن تشریفات قرآن خواندن که در سال ۱۲۷۷ قمری توسط مرحوم حاج قاسم تهرانی ملک‌التجار مشهد مقرر شد و املاکی که برای مصارف حقوق قاریان و حفاظ وقف گردیده بود، از مراسم مشابه در دارالحفاظ نام برده شده است،... همه روزه صبح و شب قاریان خوش‌الحان با صوت دلربای جلی، خطبه دوازدهم امام خواجه نصیر را قرائت نموده، سپس قرآن خوانده می‌شد و خطیب به نام حضرت رضا (ع) خطبه خوانی می‌کرد. از زمان نیابت تولیت عظمی مرحوم فتح‌الله پاکروان و سال آخر عمر اسدی که تشکیلات مقررّه واقفین را به هم زده بود، متروک شده، قاری قرآن و خطیب دیده نمی‌شد،... (کتاب شمس‌الشموس یا انیس النفوس، ص ۱۲۰-۱۱۹)

از سند تاریخی فوق‌الاشاره برمی‌آید که مراسم قرآن خوانی توسط قاریان و

حفاظ انجام می شد و عدد آنها ۱۴ نفر بوده است. در مراسم صفه کنونی نیز ۱۴ عدد شمعدانی بلور با شمعهای روشن در دو ردیف هفت تایی در طرفین دارالحفاظ تنظیم می شوند به طوری که جلوی هر یک از حفاظ یک قرآن و جلو هر قرآن یک عدد شمعدان بلورین قرار داده می شود. قرار دادن قرآن‌ها و شمعدانها در جای خود، توسط تعدادی از خدمه که در صفی منظم ایستاده‌اند و از مکان مخصوص نگهداری شان دست به دست می کنند، صورت می گیرد.

پس از استقرار قرآن‌ها و شمعدانها ۱۴ نفر حفاظ و قاریان پشت رحلها می نشینند. رئیس کشیک، معاون، علما و سادات کشیک در صدر مجلس می نشینند. خدام و فراشها هم به مرور در طرفین مجلس در دارالحفاظ می نشینند. پس از خاتمه یافتن قرآن توسط صدرالحفاظ، خطبه و دعای معروف خواجه نصیرالدین طوس، معروف به دعای دوازدهم امام قرائت می شود. (حاشیه مفاتیح الجنان مرحوم حاج شیخ عباس قمی، چاپ و انتشارات جاوید، ص ۲۲۶-۱۸۴) در حین قرائت خطبه در هنگام ذکر نام مقدس امام زمان و امام رضا (ع) خدام رو به قبله و رو به حرم مطهر نموده و ادای احترام و سلام می نمایند. پس از پایان یافتن متن دعا و خطبه، تمام خدام سر بر زمین گذاشته، سجده شکر به جای می آورند. سپس سر کشیک به سمت قرآن‌ها رفته و اولین قرآن و سپس رحل قرآن را به اولین حافظ داده تا با دست به دست شدن محترمانه و متواضعانه آنها، به محل نگهداری بازگردانده شوند. همین عمل برای شمعدانهای سمت راست صورت می گیرد. پس از اتمام انتقال قرآن‌ها و شمعدانهای سمت چپ مجلس که به ترتیب مذکور به محل نگهداری آنها بازگردانده می شوند، مراسم و تشریفات صفه به انتها می رسد. اگر مراسم صفه صبح باشد، خدمه پس از انجام آن، کشیک را به خدمه کشیک بعدی تحویل می دهند و اگر مراسم صفه شب باشد، پس از آن، خدمت جاروی دستجمعی انجام می شود. از کارکردهای مهم این مراسم تعظیم شعائر اسلامی از جمله قرائت قرآن کریم و خطبه و دعای دوازده امام است که در طول سال به طور منظم و با آداب و ترتیبات

خاص صورت می‌گیرد. به گفته تنی چند از خدام قدیمی آستان قدس، شمعدانهای مراسم صدفه یادآور دوران بی‌برقی است که از شمعدان برای روشنایی استفاده می‌شده است. اکنون بیشتر حالت سمبلیک به خود گرفته است. (برای شرح کامل مراسم ر.ک. به: شم‌آبادی ص ۱۶۶-۱۶۲)

مراسم و تشریفات غباررویی داخل حرم مطهر

غباررویی داخل ضریح مطهر یکی از پرشکوه‌ترین مراسم و تشریفات در آستان قدس به شمار می‌رود. این مراسم سالی سه یا چهار بار برگزار می‌شود. دو دلیل عمده برای انجام مراسم برشمرده می‌شود:

۱- جمع شدن گرد و غبار در داخل ضریح مطهر به دلیل بسته و مقفل بودن در و عدم امکان گردگیری آن.

۲- انباشته شدن هدایا و نذوراتی که زوار به درون ضریح می‌ریزند و ضرورت بیرون آوردن، تفکیک و مصرف آنها برای نیازهای آستان قدس.

تا قبل از سال ۱۳۱۴ شمسی اصولاً نذوراتی به داخل ضریح تقدیم نمی‌شد. شبکات ضریح داخل به حدی ریز بود که چنین امکانی وجود نداشت و نذورات مختصری که تقدیم می‌گردید در فوق ضریح مطهر قبلی می‌نهادند و نذورات مزبور، تحت نظر شخصی که از طرف نایب التولیه وقت تعیین می‌گردید، جمع‌آوری می‌شد. از سال ۱۳۱۴ شمسی که مرقد مقدس تعمیر گردید، نذورات زائرین در داخل ضریح مطهر قرار می‌گرفت و هر یک ماه یک بار مراسم غباررویی ضریح مطهر به وسیله حضرات علمای اعلام انجام می‌گردید و نذورات موجود تحت نظر هیئتی مرکب از امنای آستان قدس جمع‌آوری می‌گردید و طلا و نقره و اشیاء نفیسه تحویل خزانه می‌شد و وجوه به حساب آستان قدس منظور می‌گردید. ولی از سال ۱۳۲۶ شمسی غباررویی به سالی سه بار موقوف گردید که اینک همچنان ادامه دارد. (نامه آستان قدس سالم ششم، ۱۳۴۴. شماره دوم و سوم ص ۲۶۶)

مراحل مختلف غباررویی داخل ضریح مطهر

پس از آنکه جمع و انباشته شدن نذورات مردم به حد خاصی می‌رسد موضوع به اطلاع مسئولین مربوطه می‌رسد و مقام تولیت آستان قدس یک روز را برای غباررویی تعیین می‌کنند. این کار ده تا پانزده روز قبل از انجام مراسم انجام می‌شود. صورت و سیاهه اسامی میهمانان خاص و میهمانان معمول تهیه شده، پس از تأیید تولیت آستان قدس، برای آنها کارت دعوت ارسال می‌شود. زمان دعوت معمولاً برای صبح زود می‌باشد. در روز موعود که همان روز اجرای مراسم است معمولاً میهمانان از درهای ورودی صحن امام خمینی (ره) وارد دارالزهد مبارک شده، دقایقی را منتظر می‌نشینند و با چای و شیرینی از آنها پذیرایی می‌شود. پس از ورود تولیت آستان قدس که معمولاً یکی دو میهمان برجسته از علما و گاه در سطح مقام معظم رهبری، فقهای بزرگ و ... حضور دارند، به سمت ضریح مطهر حرکت می‌نمایند.

حدود ۴ ساعت قبل از شروع مراسم، با بستن درهای منتهی به رواقهای همجوار حرم و ضریح مطهر، مقدمات لازم برای انجام این مراسم و تشریفات آماده و گسترده می‌شوند. در این مدت شستشوی حرم مطهر، خدمت فوق ضریح مطهر، قرق کردن رواقها، تعطیر و گلاب‌پاشی انجام شده و در هنگام انجام خدمت فوق ضریح مطهر، علاوه بر کلیه اقدامات مربوط به خدمت مذکور، روپوش ضریح مطهر نیز تعویض می‌شود. در آخرین مراحل انجام مقدمات، سفره‌های سبزی به ابعاد ۳×۲ متر را پیش روی مبارک و جلو ضریح مطهر پهن نموده و روی آن پارچه سفیدی می‌اندازند، سپس قدحها و تنگهای زیبا و گرانقیمت گلاب، چند قطعه پارچه سفید و جاروی پر طاووس را روی پارچه مزبور مرتب می‌چینند. همچنین تعدادی ساکها برزنتی سبز رنگ بزرگ را در سمت راست درب پیش روی مبارک کنار دیوار می‌گذارند.

پس از اعلام آمادگی در داخل حرم مطهر برای شروع مراسم، تولیت آستان قدس از دارالزهد مبارک که به همراه میهمانان عالیقدر و دیگر مدعوین که پشت سر

آنها آرام آرام حرکت می‌کنند به دارالسیاده، مقابل در طلای پیش روی مبارک که قفل شده است مراجعه نموده و می‌ایستند. در این موقع جعبه نقره‌ای نفیس و زیبایی که داخلش شمعدانی است و یک شمع و نیز کلید طلایی در پیش روی مبارک که داخل آن است، توسط سر کشیک آن روز جلو آورده می‌شود. مقام تولیت پس از بوسیدن در پیش روی مبارک، به وسیله کلید طلایی داخل جعبه، قفل در حرم مطهر را باز می‌کنند. خدام کشیک که در اطراف دارالسیاده و دارالحفاظ به صف و منظم ایستاده‌اند، چند بار ذکر صلوات ادا می‌کنند. (شم‌آبادی، همان، صص ۱۷۶-۱۷۷)

پس از ورود به داخل حرم مطهر، یکی از قراء برجسته شروع به تلاوت قرآن مجید می‌نماید. طنین تلاوت قرآن در فضای همراه با سکوت و عظمت حرم مطهر، فضای پر از معنویت و صفاراد در قلب و اندیشه حاضرین متجلی می‌نماید. در آستان قدس از قدیم الایام سنت بوده که همواره رجال مذهبی غباررویی داخل ضریح را انجام بدهند و حتی در سابق کلیددار ضریح یک نفر روحانی وابسته به آستان قدس بوده است. تولیت آستان قدس که در مراسم غباررویی داخل ضریح در بعد از انقلاب و در کلیه آنها حضور دارد و چند تن از علما و میهمانان عالی قدرشان، عمامه‌ها را از سر برمی‌دارند و یک روپوش سفید می‌پوشند. همچنین دستکشهای سفیدی را نیز به دستهایشان می‌کنند. پس با احترام و ذکر دائم و حالت خضوع و بعضاً در حالت گریستن و بوسیدن ضریح مطهر و اطراف در ورودی به داخل ضریح مطهر، پس از تخلیه نذورات مردمی، نذورات متراکم و جمع شده در پشت در مزبور، و به قدری که فضای مناسب باز شود، داخل به ضریح مطهر می‌شوند. پس از تخلیه کلیه نذورات که قریب یکساعت طول می‌کشد، گردگیری جدارهای داخلی ضریح مطهر، قبر و مضجع شریف امام هشتم و کف آن انجام می‌شود. عمل گردگیری و غباررویی با پارچه‌های سفید و قدحهای گلاب معطر ناب صورت می‌گیرد.

در این اثنی مدعویین، میهمانان و خدام برپا ایستاده، غرق در فضای معنوی حرم مطهر و حالات روحی خویش هستند و با تلاوت قرآن و گاه مداحی مداحان

برجسته، حرم مطهر حال و هوای خاص می یابد. به خواندن زیارت، تلاوت قرآن، به جای آوردن نمازهای مستحبی و تماشای مراسم مشغول هستند. عده ای از خدمه و نمایندگان و ناظران بخش نذورات آستان قدس با تلاش زیادی، نذورات خارج شده از داخل ضریح را در درون کیسه های بزرگ برزنتی جای می دهند و آنها را پس از ختم مراسم به دایره نذورات آستان قدس منتقل می نمایند.

تولیت آستان قدس به دارالزهد مبارکه بر می گردد و به همراه میهمانان دقایقی را می نشیند و پذیرایی چای و شیرینی به عمل می آید. سپس تولیت آستان قدس به پا خاسته و می ایستد و خدام آستان قدس سینی های پر از بسته های متبرک حاوی اندکی غبار مضجع شریف که معمولاً از غبار رویی های قبلی استحصال شده و تعدادی حبه نبات را بین حاضرین به آرامی توزیع می نمایند. به این ترتیب این مراسم پر شکوه به پایان می رسد. از ابعاد و کارکردهای برجسته این مراسم به چند مورد به شرح زیر می توان اشاره نمود:

بعد تشریفاتی بسیار قوی مراسم: همانطوری که از شرح مراسم مشخص می شود، چندین دهه است که در قبل و بعد از انقلاب اسلامی، این مراسم با شکوه انجام می شود. در میان مسئولین خدمه آستان قدس و نیز مدعوین، حضور در این مراسم افتخار بزرگی تلقی می شود. انجام مراسم توسط علما در طول دهه های گذشته نیز نکته مهمی است.

بعد اقتصادی و مالی مراسم: با توجه به حجم عظیم انواع پولهای اسکناس، مسکوکات، طلا و نقره و دیگر جواهرات و بعضی انواع ارز خارجی، ارزش اقتصادی مترتب بر جمع آوری نذورات بسیار بالا است، به طوری که یکی از منابع مهم درآمدی آستان قدس به شمار می رود. توضیح اینکه وجوهات و نذورات نقدی و طلاجات جمع آوری شده طی تشریفات خاصی در دایره نذورات آستان قدس تفکیک و شمارش شده و به مصارف مربوط می رسد.

کارکرد تنظیفی مراسم: داخل ضریح مطهر مثل دیگر بخشهای حریم رضوی،

نیاز به نظافت و گردگیری دارد که این نیاز با توجه به شرافت و اهمیت موضع مضجع شریف، در قالب یکی از پرشکوه‌ترین مراسم انجام می‌شود. (برای شرح کامل مراسم ر.ک، به: شم‌آبادی، همان، صص ۱۸۲-۱۷۳)

آیین نقاره‌زنی

اجرای نقاره‌زنی از زمان قدیم در آستان قدس رضوی معمول بوده و اینکه مبداء آن چه زمانی بوده، دقیقاً معلوم نیست. اسناد و مدارک مختلف وجود این سنت را در ازمنه مختلف تأیید می‌نماید. نقاره‌زنی آیینی است باستانی که از دیرباز در سرزمین پهناور ایران رواج داشته است. علاوه بر نقاط مختلف ایران در مناطقی از مشرق زمین و حتی بخشهایی از آفریقا و به اروپا رواج پیدا کرده است. به طوری که چندین قرن پیش این آیین به عراق (بغداد) و کم کم به اروپا (روم و یونان) سرایت نمود (نشریه زائر، ویژه‌نامه قدس، بهمن ۱۳۷۱، ص ۲۸)

اشعاری از نظامی گنجوی و انتساب نوبت نوازی به زمان جمشید و نیز اشعاری از فردوسی مؤید وجود نقاره‌زنی در زمانهای گذشته است.

چهار بالش نهاد چون خورشید
پنج نوبت نواخت چون جمشید
نظامی

یکی بزمگاه است گفتن بجای
ز شیپور نالیدن کرّ نای
سراسر نجنبد لشکر ز جای
برآموز در ناله کره نای

فردوسی

در ابتدا آیین نقاره‌زنی به نوبت نوازی مشهور بود و به تدریج نقاره‌زنی جایگزین شد.

واژگان نقاره‌زنی:

نقاره‌زنی، نقاره کوبی، نقاره‌چی، نقاره‌زن، نقاره‌خانه، خیل نقاره، اسب نقاره

کارکردهای نقاره‌زنی در گذشته به شرح زیر بوده‌اند:

۱) در آغاز به جنگ‌ها (۲) در مواقع بازگشت پیروزمندان از جنگ (۳) آگهی مردم از تخت نشینی پادشاهی نوین. (عطاردی، عزیزالله، تاریخ آستان قدس، ص ۵۷۷) نقاره‌زنی در دوره صفویه رواج داشته در بامدادان، شامگاهان و نیمه شبان در ایوان نقاره‌خانه اصفهان در میدان نقش جهان، آیین نقاره‌زنی معمول بوده است. (سفرنامه تاورینه، ص ۶ و ۹۳۵) این آیین پس از دوران صفویه در ادوار مختلف مانند دوران نادری، زندیه، قاجاریه و تا زمان ما همچنان زنده مانده است. در دوره قاجاریه در میدان ارگ تهران، سر در نقاره‌خانه روبه‌روی سرور حیات تخت مرمر ساخته شده بود. در بالای دروازه ارگ اتاق بی در و پنجره‌ای بود، همه روزه نقاره‌چیان در آنجا گردآمده، طبق و بوق و کرنا و کروگه و نقاره‌های خود را به صدا درمی‌آوردند. در دوره قاجاریه گذشته از تهران در شهرهای تبریز، اصفهان، شیراز، قزوین، هرات و مشهد، نقاره‌زنی رایج بود.

از این میان اکنون تنها در مشهد آن هم در آستان ملکوتی حضرت رضا (ع) نقاره‌زنی پایدار است و نیز روزهای آدینه در شاه چراغ شیراز. (نشریه زائر، همان، ص ۳۳ و ۳۲)

در گذشته نقاره نشانه قدرت حکومتها بوده فلذا ایرانیان سعی بر رواج آن داشتند. (برای شرح کامل راجع به نقاره‌زنی در میان مسلمانان ر.ک، به: شم‌آبادی، همان منبع، ص ۱۹۰ و ۱۸۹)

در آستان قدس، آغاز دوره نقاره‌زنی دقیقاً معلوم نیست ولی اکثر مورخان بر دایر بودن آن در قرن نهم و دهم صحّه می‌گذارند. (شم‌آبادی، همان، ص ۱۹۱) نقاره‌خانه آستان قدس بر فراز ایوان مشرق صحن عتیق (انقلاب) در دوره صفویه، به عنوان بلندترین نقطه شهر بعد از گنبد حرم مطهر قرار داشته است. این محل در مرکز محدوده حریم رضوی و مشرف بر چهار محله قدیمی آن یعنی سراب، نوغان، سرشور و بالا خیابان بوده است و طنین آن شامل تمام نقاط شهر مشهد می‌شده است. اما

چون مصالح آن از چوب و حلبی بوده بر اثر مرور زمان در شرف خرابی بود. زمان تصدی محمد مهران نایب التولیه وقت بنای محکمی به وسیله بتون مسلح به جای ساختمان قبلی ساخته شده است که قاعده آن $۶/۱۸ \times ۳۰$ متر می باشد و اکنون در جای خود جلوه خاصی دارد. (مؤتمن، علی، تاریخ آستان قدس)

زمان نقاره زنی در عصر حاضر

در طول سال به جز ماههای محرم و صفر و سالروز شهادت معصومین علیهم السلام و عزاهای عمومی روزهای عادی یک مرتبه قبل از طلوع آفتاب و یک مرتبه عصر قبل از غروب آفتاب به مدت ۲۰ دقیقه نقاره زده می شود.

در ماه مبارک و عده عصر تا غروب آفتاب زده می شود. ولی به جای صبح، بعد از نیمه شب نقاره زده می شود به طوری که ۱/۵ ساعت قبل از اذان نقاره زدن قطع می شود (نقل از مصاحبه حضوری نگارنده با احمد اقوام شکوهی سردسته نقاره چی ها، شم آبادی، همان، ص ۱۹۳ و ۱۹۲) به غیر از خدمت عادی در نقاره زنی، ممنوعیت در ماهها و ایام مذکور به مناسبت های جشن شادی در اعیاد اسلامی، ملی و زمانی که برخی زائرین متوسل و دخیل از حضرت امام رضا (ع) شفا می گیرند، «نوبت اضافی» و «خدمت اضافی» صورت می گیرد و بعضی نوبتهای اضافی نقاره زده می شود. این نوبت یک ساعت بعد از اذان مغرب و یک بار در حدود ساعت ۸ صبح می باشد. (همان، ص ۱۹۴ و ۱۹۳)

انواع ابزار نقاره زنی عبارتند از: طبل، کرنا، چوب نواختن بر طبل، چهارپایه آهنی، چهارپایه چوبی. طبلها خود چند نوع می باشند که عبارتند از: طبل سرچاشنی، طبل گورک، طبل میانه، طبل تخم مرغی. طبل سرچاشنی زیرترین صدا را دارد و در طول نقاره زنی، مدام بر آن نواخته می شود. دیگر طبلها دارای صدای کم و بیش بم هستند. کرنا نوعی شیپور بلند است که طول آن حدود ۱۳۰ سانتیمتر است، دو تکه است و جنس آن از ورق آلیاژ برنجی ساخته می شود. (همان، ص ۱۹۵)

در هر نوبت نقاره زدن معمولاً از پنج کرنا و چهار طبل استفاده می شود. کم و

زیاد شدن تعداد آنها به تعداد اعضاء گروه بستگی دارد. (همان، ص ۱۹۶)
در گذشته به گروه نقاره‌زنی، عمله شکوه گفته می‌شد و سرکرده این گروه سرپرست عمله شکوه نامیده می‌شده است.

ذکر کرناها:

در هر نوبت کرناها سه دست به صدا درمی‌آیند. برخلاف طبلها که ذکر می‌ندارند، کرناها دارای ذکر هستند که سینه به سینه نقل می‌شود و هر کس مطابق ذوق و اعتقادش تعبیری می‌کند. آنچه در زیر نقل شده تعبیر سرپرست گروه نقاره‌زنی آستان قدس است. (شم‌آبادی، همان، ص ۱۹۸)

دست اول

سرنواز: «سلطان دنیا و عقبی علی بن موسی الرضا»

پس نوازان: «امام رضا»

سرنواز: «امام رضا»

پس نوازان: «غریب»

دست دوم:

سرنواز: «مولی مولی مولی مولی علی بن موسی الرضا»

پس نوازان: «رضا جان»

سرنواز: «یا امام غریب، یا امام رضا»

دست سوم:

سرنواز: دوران دوران امام رضا است

(نواختن تمامی طبل به نشانی شادی)

سرنواز: «دوران دوران امام رضاست، دادرسی بیچارگان»

پس نوازان: «ای دادرسی درماندگان»

کارکردهای نقاره‌زدن در گذشته همچنان که ذکر شد بیشتر در رابطه با جنگ، پیروزی و جلوس پادشاهان بر اریکه قدرت بوده است لکن در عصر حاضر دارای

کارکرد دینی بوده به طوری که ختم شدن آن به طلوع آفتاب و غروب آفتاب برای آغاز و پایان یک روز، وقت نماز و عبادت مردم جایگاه و کارکرد مشخص داشته است. کارکرد خبری نیز از دیگر کارکردهای نقاره‌زنی است مثلاً «خدمت اضافی» بیانگر جشن و سرور می‌باشد. کارکرد تشریفاتی آئین نقاره‌زنی قابل تأمل است و آن چیزی است که از دوران حکومت‌های گذشته بر جای مانده است. در همین راستا نامگذاری شکوه برای نقاره‌زن‌ها قابل تأمل است. (شم‌آبادی، همان، ص ۲۰۰-۱۹۹)

دیگر آیین‌ها، مراسمات و تشریفات در آستان قدس رضوی

عناوین چندین آئین، مراسم و تشریفات دیگر در آستان قدس که در طول سال و به مناسبت‌های مختلف برگزار می‌شوند، عبارتند از:

۱- مراسم سوگواری دهه اول محرم که از ازمنه قدیم تاکنون انجام می‌شده است.

۲- مراسم قرائت قرآن که شامل قرائت قرآن توسط حفاظ در طول سال و در کشیک‌های هشتگانه و مجالس و قرائت قرآن در ماه مبارک رمضان که باشکوه خاصی برگزار می‌شوند.

۳- مراسم تحویل سال نو شمسی (سال تحویل نوروز) که در صحن‌ها و رواق‌های مختلف با حضور هزاران نفر از زائرین و مجاورین حضرت در آستانه تحویل سال نو انجام می‌شود.

۴- مراسم شام غریبان که در غروب عاشورای حسینی (ع) و در غروب روز شهادت امام رضا (ع) انجام می‌شود.

۵- چراغانی و مراسم جشن و سرور که در سیزده مناسبت شامل: سالروز ولادت معصومین (ع) و برخی اعیاد مثل قربان، غدیر، عید مبعث و... انجام می‌شوند.

۶- هر یک از آیین‌ها و مراسم و جشن و سرورها و یا عزاداری‌های فوق دارای

ابعاد خاص است که این مقاله ظرفیت طرح آنها را ندارد. فلذا برای شرح کامل این آیین‌ها و مراسم ر.ک به شم‌آبادی، همان، ص ۲۳۷-۲۰۳.

نتیجه‌گیری

شهادت امام رضا (ع) اثرات زیادی بر تحولات منطقه‌ای در خراسان و طوس داشته است به طوری که افول طوس و ظهور و رونق یافتن شهر مشهد مقدس و شکل‌گیری فضای ارزشی، دینی، اقتصادی و اجتماعی، ناشی از آن بوده و است. به منظور انجام امور زائرین مضجع شریف امام رضا (ع)، به مرور زمان تشکیلات و سازمانهایی شکل گرفته و با تغییر و تحولاتی به سازمان و مدیریت کنونی آستان قدس انجامیده است.

یکی از بخشهای ارزشمند برای شناسایی «انجام مراسم، خدمات و تشریفات» در داخل حریم رضوی است. در بخشهای مختلف تحقیقی که نگارنده، بسیار فراتر از یک پایان‌نامه کارشناسی ارشد، توفیق انجام آن را کسب نمودم، با روش مردم‌شناسی فرهنگی به بررسی و مطالعه دقیق اکثر این مراسم، خدمات و تشریفات نائل آمدم. در این مقاله به طور فشرده بخشهای عمده‌ای از این پژوهش را ارائه نموده‌ام.

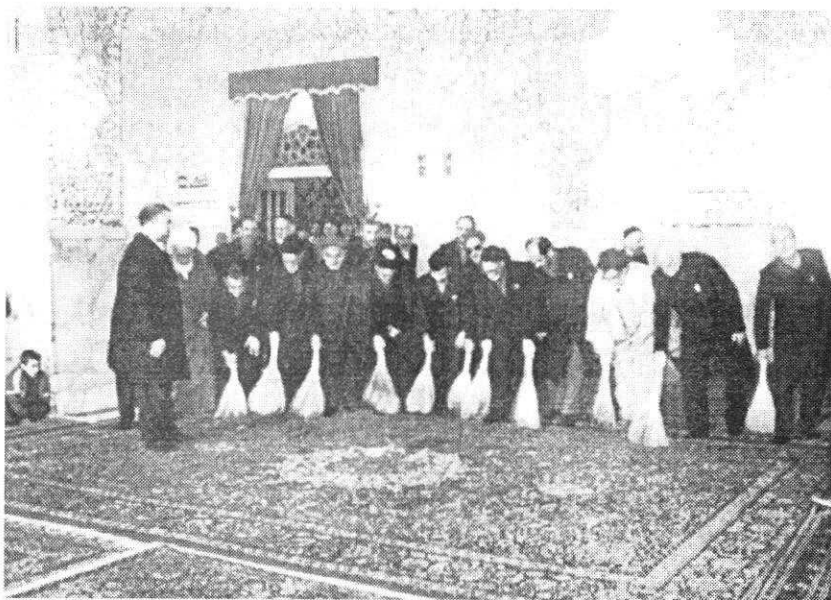
از نتایج این تحقیق می‌توان به مشخص شدن مهمترین عناصری که مرتبط با یکدیگر، شکل و محتوای این مراسم و خدمات را مشخص می‌نمایند، اشاره کرد. وجود مضجع شریف امام رضا (ع)، کانون جذابیت و اشتیاق زوار و خدمه حضرت و سازمان آستان قدس برای انجام آنها است. با بررسی اسنادی، انجام مصاحبه و مشاهده همراه با مشارکت، کارکردهای اجتماعی، دینی، اقتصادی، تشریفاتی و... تعدادی از خدمات و مراسمات ارائه گردید.

بخشی از مراسم و خدمات ارتباط مستقیم با نیازهای زائرین دارند. اگر برای حتی یک‌روز این خدمات ارائه نشوند، آسایش و آرامش زائرین حضرت برهم خواهد

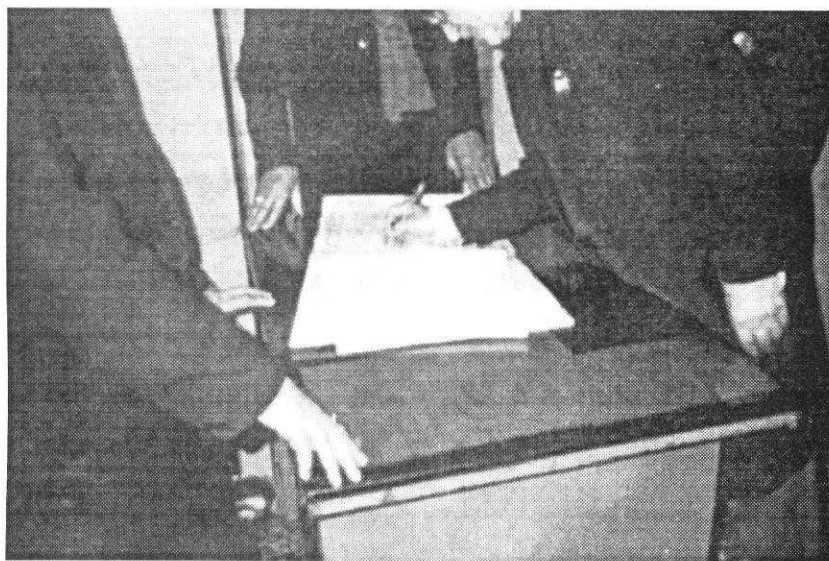
خورد، مانند خدمات جاروی دسته‌جمعی، مراقبت بر طهارت اماکن متبرکه و... بخشی از مراسم و تشریفات دارای کارکردهای دینی، ارزشی و اعتقادی هستند مانند مراسم قرآن خواندن و خطبه خواندن در صفت، شمع گردانی و... بعضی مراسم مانند غباررویی داخل ضریح مطهر هم ابعاد و کارکردهای اقتصادی دارند و هم جزء تعظیم شعائر دینی و احترام به ساحت مقدس امام معصوم محسوب می‌شوند. تعدادی از مراسم مثل آیین نقاره‌زنی بیشتر بُعد تعظیم شعائر و تشریفات داشته و ارتباط چندانی به نیاز مستقیم زائرین حضرت ندارند.

متمایز بودن انگیزه، نوع و بافت خدمه افتخاری از دیگر کارکنان آستان قدس، از دیگر برجستگیها و نتایج این پژوهش به شمار می‌رود. نگارنده سعی کرده است پنج گروه خدمه افتخاری در سلسله مراتب و درجات آنها را به خوانندگان و علاقه‌مندان بشناساند. ضمن اینکه به دلیل محدودیت صفحات برای مقاله، از پرداختن به چند مراسم و ارتباط این مراسم با نیات واقفین در موقوفات آستان قدس صرف نظر نموده‌ام. علاقه‌مندان می‌توانند برای اطلاع بیشتر به اصل پایان‌نامه نگارنده که در دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران موجود است مراجعه کنند. امید است در آینده‌ای نزدیک کتابی که مبتنی بر این تحقیق و برای چاپ و انتشار در دست پیگیری است، در دسترس علاقه‌مندان قرار گیرد تا انشاء... پویندگان راه علم و فضیلت گامهای اساسی‌تری را برای شناساندن این میراث گرانقدر دینی و فرهنگی شیعیان و ایرانیان بردارند.

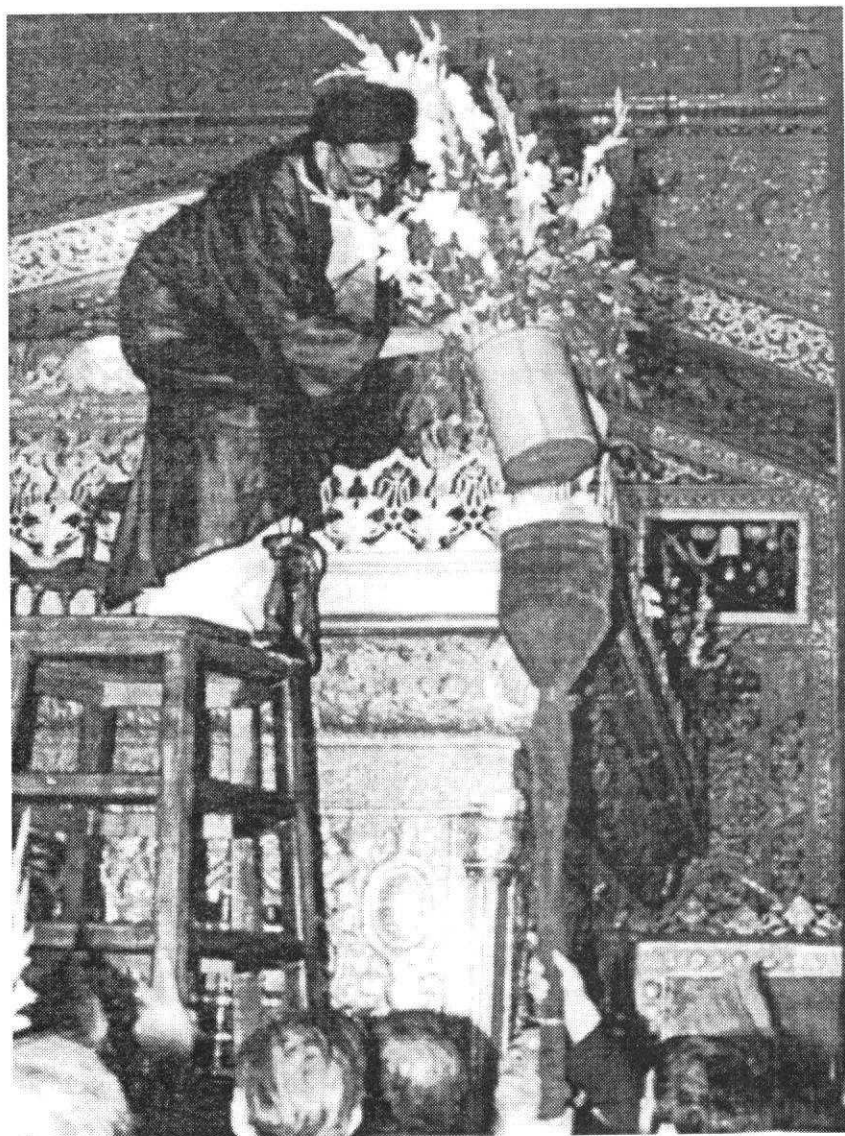

تصویر خدمت غبار روبی (جاروی) دسته جمعی خدام در رواقها و اماکن متبرکه
آستان قدس رضوی

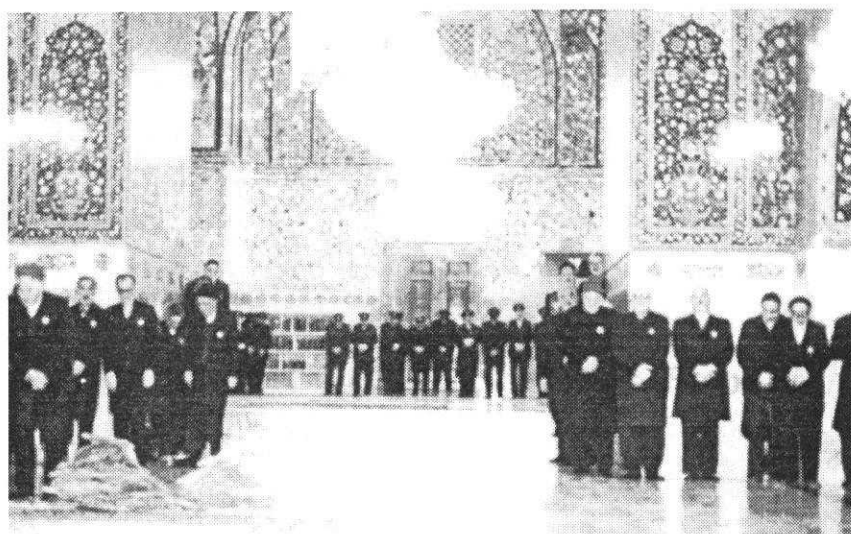
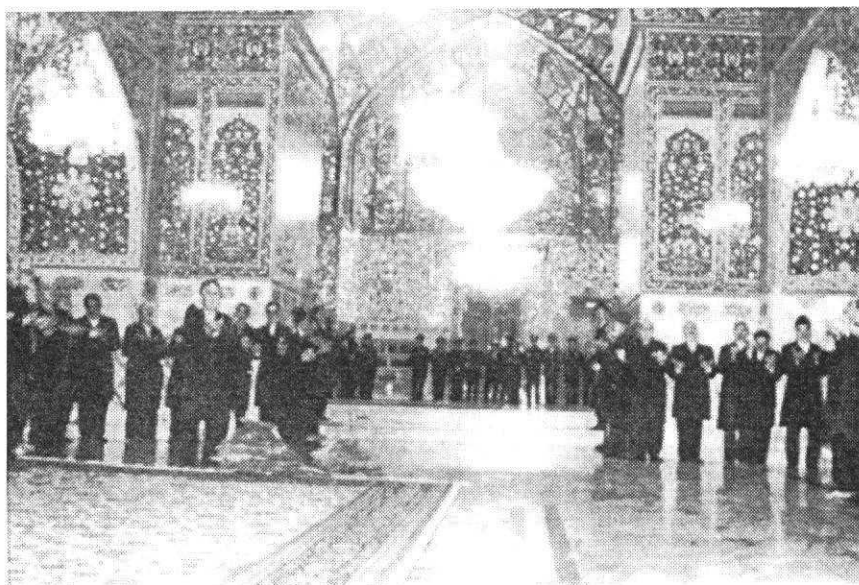
تصویر امضاء دفاتر حضور و غیاب بعد از هر نوبت خدمت

تصویری از خدمت فوق ضریح مطهر

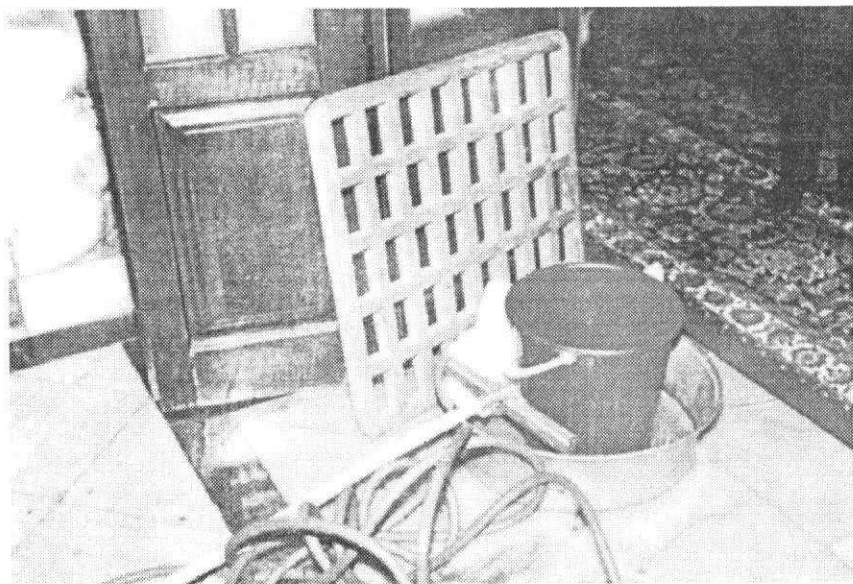
تصویری از خدمت فوق ضریح مطهر

تصاویری از مراسم تحویل کشیک در صبح شروع و پایان خدمت

تصویری از یکی از کفشداریه‌ها

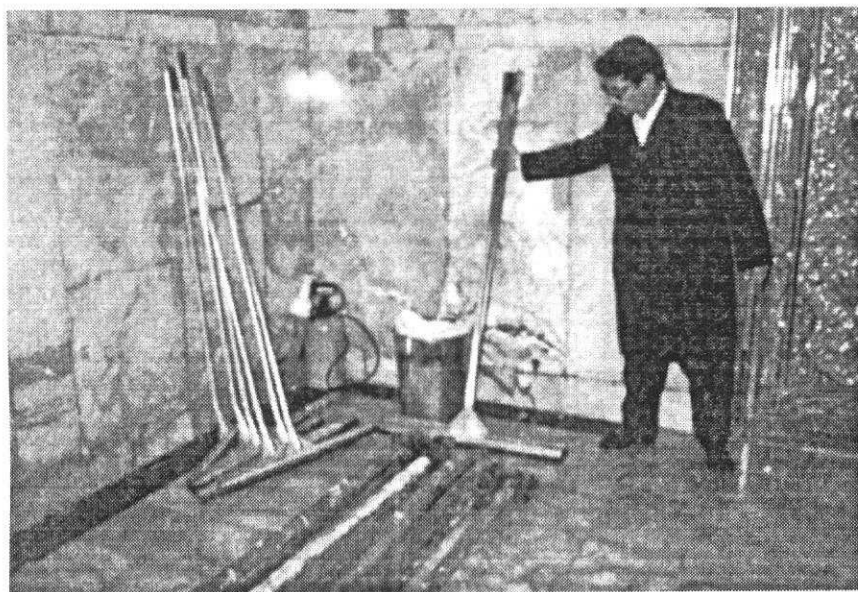
تصاویری از ابزار و روش تطهیر در حرم رضوی

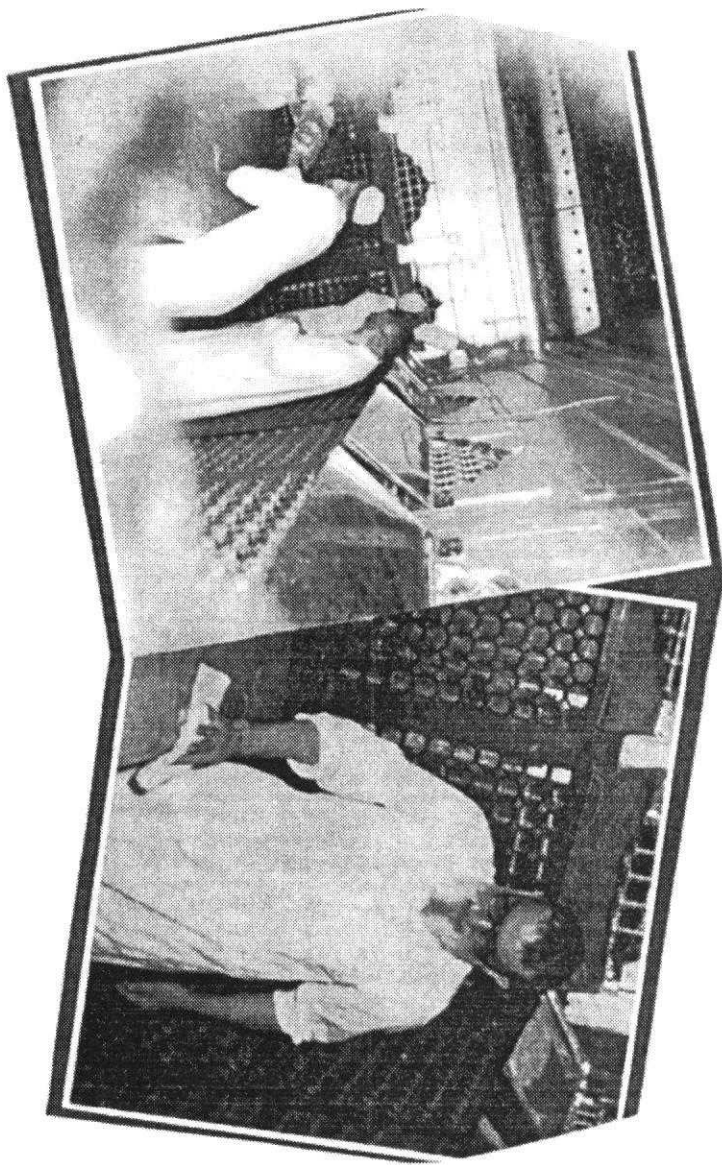
تصویری از دربانان که آماده تنظیف صحن مبارک هستند

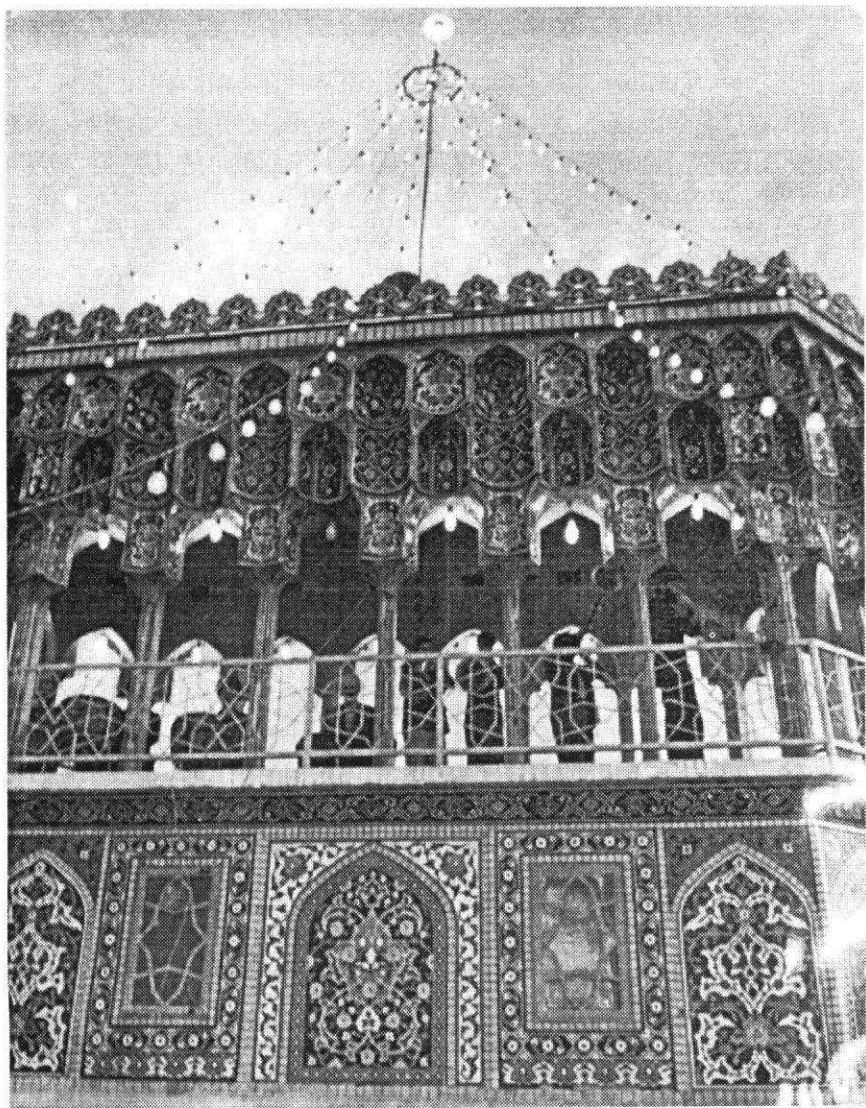
تصویری از دربانان و عصای نقره‌ای و زائری خردسال در حال بوسیدن عصا

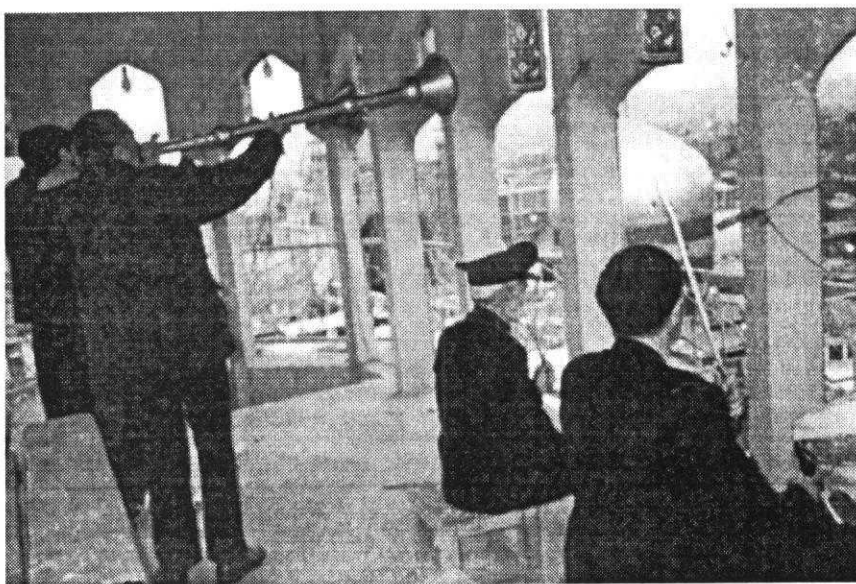
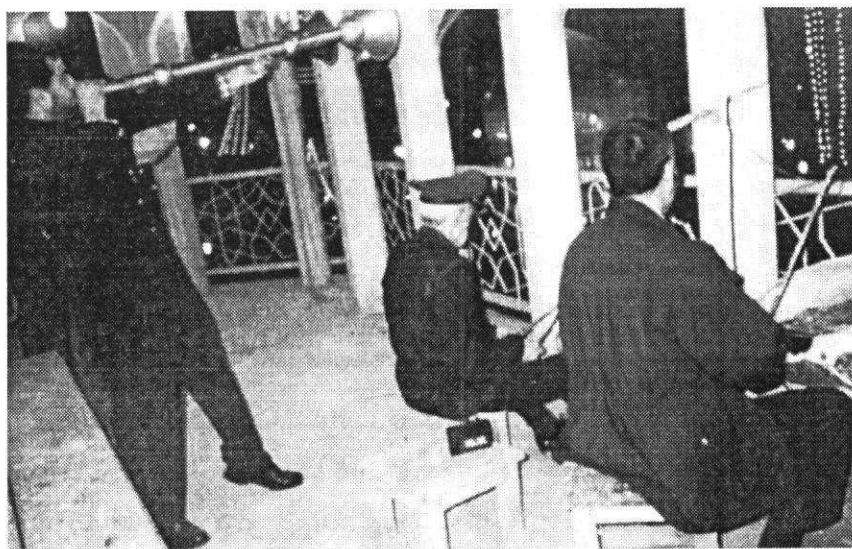
تصاویری از ابزار و روش شستشوی حرم مطهر

تصاویری از غبارروبی و قیر مطهر حضرت رضا (ع) توسط تولیت عظمای آستان قدس و رهبر معظم انقلاب و دیگر علمای برجسته

تصویری از نمای بیرونی و مشرف بر صحن انقلاب (عتیق) نقاره خانه

تصاویری از نقاره زنی در شب و صبح مبعث حضرت رسول (ص) در سال ۷۳

منابع

منابع فارسی:

الف - کتابها

- ۱- آستان قدس، دیروز، امروز، از انتشارات آستان قدس رضوی (کتابخانه مرکزی - بخش محققین).
- ۲- آیین نامه خدمت در اماکن متبرکه آستان قدس، ناشر آستان قدس رضوی (مؤسسه چاپ و انتشارات)، ۱۳۷۱.
- ۳- ایرانشهر (نشریه شماره ۲۷ کمیسیون ملی یونسکو در ایران)، چاپخانه دانشگاه تهران، ۱۳۴۳ ش.
- ۴- آثار الرضویه من منتخبات الصدیقه، (صدیق الدوله)، نسخه منحصر، چاپ سنگی در کتابخانه آستان قدس رضوی، ۱۳۱۸.
- ۵- اندیشه واقع‌گرای ابن خلدون، نصار (ناصف)، ترجمه دکتر یوسف رحیم‌لو، چاپ مرکز نشر دانشگاهی، تهران ۱۳۶۶.
- ۶- بدر فروزان به جای جلد دوم (انجم فروزان)، فیض (عباس)، از انتشارات بنگاه چاپ قم.
- ۷- تاریخ آستان قدس، مؤتمن علی، چاپ افست، سال ۱۳۴۸.
- ۸- تاریخ آستان قدس (شمس الشموس)، کاویانیان (محمد)، ثبت دفتر نگارش اداره کل فرهنگ و هنر خراسان به شماره ۶۰۴.
- ۹- تاریخ آستان قدس جلد ۲ و ۳، عطارآفرین، عزیزالله، سازمان چاپ و انتشارات، عطارد، چاپ اول، ۱۳۷۱.
- ۱۰- تاریخ عالم‌آرای عباسی.
- ۱۱- تاریخ مشهد، بدایع نگار فضل‌الله، نسخه خطی در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی.
- ۱۲- توضیح المسائل مرحوم آیت‌الله اراکی، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۷۱.
- ۱۳- جامعه‌شناسی، کنیک، ساموئل، ترجمه مشفق همدانی، چاپ پنجم، چاپخانه سپهر، تهران، ۱۳۵۳.

- ۱۴- جامعه‌شناسی ماکس وبر، فروند ژولین، ترجمه عبدالحسین نیک گهر، نشر رایزن، ۱۳۶۸.
- ۱۵- جغرافیای سیاسی ایران، کیهان، مسعود.
- ۱۶- جغرافیای مفصل ایران، جلد ۲، سیاسی، کیهان، مسعود.
- ۱۷- حدود العالم من المشرق الى المغرب، انتشارات دانشگاه تهران.
- ۱۸- حکومت اسلامی از نظر ابن خلدون، رسائی.
- ۱۹- درآمدی بر دایرة المعارف علوم اجتماعی، ساروخانی، باقر، چاپ مؤسسه کیهان، پاییز ۱۳۷۰.
- ۲۰- روشهای علوم اجتماعی، دوورژه، موريس، ترجمه خسرو اسدی، چاپخانه سپهر، چاپ دوم، ۱۳۶۶.
- ۲۱- زمینه جامعه‌شناسی، آگبرن، و نیمکف.
- ۲۲- زمینه فرهنگ‌شناسی، روح الامینی محمود، انتشارات عطار، تهران، ۱۳۶۵.
- ۲۳- راهنمای خراسان، شریعتی، علی، مشهد، انتشارات آستان قدس.
- ۲۴- شرح سفری به ایالت خراسان، ج ۲، مک گرگر، کلنل سی ام، ترجمه اسدالله توکلی طبسی، مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس، مشهد، ۱۳۶۸.
- ۲۵- غایة الوصول، نسخه خطی در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی.
- ۲۶- فرهنگ فارسی معین، جلد ۱ و ۲ و ۳ و ۴ و...، معین، محمد، چاپ هشتم، ۱۳۷۱.
- ۲۷- مبانی جامعه‌شناسی و مردم‌شناسی ایلات و عشایر، طبیبی، حشمت الله، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۱.
- ۲۸- مقدمه ابن خلدون ج ۱ و ج ۲، عبدالرحمن بن خلدون، ترجمه محمد پروین گنابادی، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ هفتم، ۱۳۶۹.
- ۲۹- مبانی انسانشناسی (گردشهر با چراغ)، روح الامینی، محمود، انتشارات عطار، چاپ چهارم ۱۳۷۰.
- ۳۰- مطلع الشمس، صنیع الدوله، محمد حسن خان، خانه فرهنگ ایران، کتابخانه مرکزی آستان قدس.
- ۳۱- مشهد طوس، سیدمحمد کاظم امام، یک فصل از تاریخ و جغرافیای تاریخ خراسان از انتشارات کتابخانه ملی ملک.

۳۲- منتخب ادعیه و زیارت از مفاتیح الجنان، حاج شیخ عباس قمی، دعای معروف خواجه نصیر.

۳۳- مبانی جامعه‌شناسی، مندراس، هانری، ترجمه باقر پرهام، چاپ مؤسسه امیرکبیر، ۱۳۶۹.

۳۴- مهمان نامه بخارا، روزبهان فضل‌الله، مربوط به قرن نهم و دهم.

۳۵- نظریه‌های جامعه‌شناسی، ادیبی، حسین و انصاری، عبدالمعبود، انتشارات جامعه، ۱۳۵۸.

۳۶- نظریه‌های جامعه‌شناسی، توسلی، غلامعباس، چاپ سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی (سمت)، ۱۳۶۹.

ب- مقالات

۱- مقاله تغییر فرهنگی و الگوهای آن، عسگری خانقاه (اصغر).

ج- نشریات، خبرنامه‌ها و جزوات درسی

۱- نامه آستان قدس (نشریه آستان قدس در قبل از انقلاب اسلامی)، سال ششم (۱۳۴۴)، شماره دوم و سوم.

۲- نامه آستان قدس (نشریه آستان قدس در قبل از انقلاب اسلامی)، مردادماه ۱۳۴۳.

۳- نامه آستان قدس (نشریه آستان قدس در قبل از انقلاب اسلامی)، سال ششم، شماره چهارم.

۴- نشریه مرکز آمار ایران.

۵- نشریه حرم (نشریه داخلی آستان قدس)، شماره ۳ و ۴، شهریور ماه ۷۱.

۶- نشریه حرم (نشریه داخلی آستان قدس)، اردیبهشت سال ۱۳۷۰.

۷- نشریه حرم (نشریه داخلی آستان قدس)، شماره ۱۸، آبان ماه ۱۳۷۳.

۸- نشریه حرم (نشریه داخلی آستان قدس)، شماره ۱، دیماه ۱۳۷۰.

۹- نشریه حرم (نشریه داخلی آستان قدس)، شماره ۵، دیماه ۱۳۷۱.

۱۰- نشریه حرم (نشریه داخلی آستان قدس)، شماره ۶، فروردین ماه ۱۳۷۲.

۱۱- نشریه حرم (نشریه داخلی آستان قدس)، شماره ۸، مردادماه ۱۳۷۲.

۱۲- نشریه حرم (نشریه داخلی آستان قدس)، شماره ۱۰، آذرماه ۱۳۷۲.

۱۳- نشریه زائر (نشریه فرهنگی، اعتقادی، اجتماعی)، ناشر مؤسسه فرهنگی قدس،

فروردین ۷۲.

۱۴- نشریه زائر (نشریه فرهنگی، اعتقادی، اجتماعی)، ناشر مؤسسه فرهنگی قدس، بهمن ۷۲.

۱۵- بولتن ویژه سمینار بررسی مسائل زوار حضرت رضا (ع) در مشهد، تدوین و انتشار توسط فرمانداری مشهد.

۱۶- آستان قدس در یک نگاه، بولتن ویژه اداره اطلاعات و آمار استان قدس، سال ۱۳۷۳.
۱۷- بولتن ویژه بررسی جهانگردی خراسان در سال ۱۳۵۲، تهیه و تدوین توسط بخش آمار شعبه جهانگردی خراسان.

۱۸- نشریه دلایل رشد جهانگردی و صنعت توریسم، از انتشارات معاونت سیاحتی و زیارتی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سال ۱۳۷۳.

۱۹- بولتن‌های بررسی مسائل و مشکلات زوار حرم مطهر ثامن الحجج توسط سازمان برنامه و بودجه خراسان (طرح آمارگیری)، سال ۱۳۶۵، شماره‌های ۱ تا ۹.

۲۰- جزوه درسی: «نظریه‌ها و مکاتب مردم‌شناسی، ویژه فوق لیسانس سال ۷۰-۶۹» یوسفی‌زاده، محمدعلی.

۲۱- جزوه منتشره توسط بخش روابط بین الملل آستان قدس درباره خدمات به زوار خارجی، پاییز ۱۳۷۳.

د- پایان‌نامه‌ها

۱- مهاجران افغانی و تغییر فرهنگی (پایان‌نامه)، طالبیان، سیدامیر، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران، اسفندماه ۱۳۷۳.

۲- تحول تاریخی املاک موقوفه از صفویه تا به حال (پایان‌نامه)، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران.

ه- نوارهای مصاحبه

متن پیاده شده نوار مصاحبه با آقایان: خزا علی‌نژاد (رئیس اداره خدمه)، عزیزیان (معاونت اماکن متبرکه و تشریفات)، فخاری (رئیس اداره رفاه و تسهیلات)، نمازی (رئیس بخش روشنایی)، حامد (رئیس اداره مهمانسرا) و تعداد زیادی از خدمه قدیم و مطلع مانند: آقایان ضابط، مرحوم چراغچی، ظهوریان، ذاکریان، ارجمندیا، فانی، رئیس‌زاده، فراش‌باشی، احمد اقوام شکوهی (سردهسته نقاره چیان)، عبادی (سرپرست بخش نگهداری)، مهندس دیشیدی،

دکتر اردلان، دکتر برادران (معاونت فرهنگی آستان قدس)، آقای رضوی (رئیس کل اداره موقوفات آستان قدس) و چندین نفر خدمه، کارکنان و مسؤولین آستان قدس رضوی که در مراجعات و مشاهدات عینی و حضوری توسط نگارنده با آنها مصاحبه شده و در مباحث ذی‌ربط مورد بهره‌برداری و استناد قرار گرفته‌اند.

منابع خارجی:

- 1- International Encyclopedia of social science.
- 2-Society, An Introduction to Sociology.

